

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY VA O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI
FARG`ONA DAVLAT UNIVERSITETI
PEDAGOGIKA FAKULTETI
BOSHLANG`ICH TA`LIM VA SPORT TARBIYAVIY ISH
YO`NALISHI
13.418-guruh bitiruvchisi
Odilova Dildoraning

“O`zbek xalq ertaklari qahramonlarining antroposentrik tahlili”
mavzusidagi

BITIRUV MALAKAVIY

ISHI

Ilmiy rahbar: I. Xoldorova

Farg`ona – 2017

Bitiruv malakaviy ish kafedraning 2017 yil 10- maydagi yig`ilishida muhokama qilingan va himoyaga tavsiya etilgan.

Kafedra mudiri _____ M.Abdupattoyev

Taqrizchilar 1. I.Xoldorova

2 Farg`ona VXTXQTMOI maktabgacha,
boshlang`ich va maxsus ta'lim kafedrasi katta o`qituvchisi

MUNDARIJA

KIRISH.....	4
I BOB. O`ZBEK XALQ ERTAKLARI FOLKLOR JANRI SIFATIDA....	8
1.1. Antroposentrik atamasi va uning o`rganilishi	8
1.2. Hayvonlar haqidagi ertaklar va ularda ishtirok etuvchi majoziy obrazlar.....	27
II BOB O`ZBEK XALQ ERTAKLARIDA SHAXS OMILI UNDA	
ANTROPOSENTRIK YONDASHUV MASALALARI	38
2.1. Ertaklar - ma`naviyat xazinasi va ularda olижаноблик fazilatlarining ifodalanishi.....	38
2.2. Boshlang`ich sinflarda ertak janrining berilishi va uning o`quvchi shaxsi tarbiyasidagi o`rni.....	56
2.3. Tajriba-sinov ishlari.....	59
XULOSA VA TAVSIYALAR.....	68
FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI.....	70

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi.

Globallashuv jarayonida vujudga kelgan ijtimoiy o`zgarishlar, inson omilining muhim o`ringa chiqishini ta`minladi. Chunki bugungi kunda inson qalbi va jismini egallab olishga bo`lgan harakatlar, uning yuragini zabit etib zombiga aylantirib yudorishga urinishlar ko`plab uchrayotganligi sir emas. Bu esa insonni qalban emiradi. Shu bois bugungi kunda ilm-fanda inson omili, san`at va adabiyot, xalq og`zaki ijodi inson ma`naviy dunyoqarashida tobora muhim ahamiyat kasb etmoqda, uning odamiylikni targ`ib etuvchi hissiy-estetik ta`sir kuchi oshib bormoqda. Zero xalq og`zaki ijodi, ayniqsa ertaklar insonni ma`naviy-axloqiy jihatdan tarbiyalab, obyektiv borliq, inson hayoti haqidagi tushuncha, bilimlarini boyitadi, ruhiyatiga ta`sir etadi, qalbida turli his-tuyg`ular uyg`otadi. Bitiruv malakaviy ishning “O`zbek xalq ertaklari qahramonlarining antroposentrik tahlili” deb olinishi ham ertaklardagi inson tasviri, uning ma`rifiy va tarbiyaviy ahamiyatini ko`rsatish, o`zbek xalq ertaklari qahramonlarining fazilatlari, insoniy xususiyatlarini, boy estetik jihatlari (zavq va g`azab) manbai ekanini ko`rsatishdan iborat. Antroposentrik tahlili - ertak markazida inson omili, insoniy xislatlar va tuyg`ularni tahlil qilish sanaladi. O`zbek xalq ertaklari qahramonlarini antroposentrik tahlil qilganda, ularning insonga xos jihatlarini o`rganish nazarda tutiladi. Chunki, ertaklarda tasvir etilgan odamlardan yoki hayvonlardan ba`zilarining taqdiri bizni quvontirsa, ba`zilari achintiradi, boshqa birovleri esa kulgu qo`zg`otadi. Kitobxon ertakni o`qir ekan, quvonadi, achinadi yoki kuladi. Unda qo`zg`oladigan hislarning boyligi va xilma-xilligi ertakning juda ham qadrlanadigan fazilati, xususiyati hisoblanadi. Ma'lumki, ertak orqali kishilar sirli-sehrli olam bilan tanishadi hamda unga oid bilimi, tushunchalari boyiydi, yaxshi odamlardagi yaxshi xislatlar, yomonlardagi badxulqlar bilan xabardor bo`lib, yaxshilikka mehri toplanadi, yomonlikka nafrati ortadi.

Xalq yaratgan ertaklar ma`naviy xazina uning bizgacha yetib kelgan namunalarini o`rganish, izchil tadqiq etish muhim ahamiyat kasb etadi. Ma`naviy qadriyatlar tizimining ajralmas qismi bo`lgan o`zbek xalq ertaklari namunalarida yaratuvchi va

bunyodkor xalqimizning uzoq asrlik o`tmish tarixi, yashash tarzi, urf-odatlari, tafakkuri, olamni estetik idrok etishi, axloqiy qarashlari aks etganki, xuddi shu narsalar millatimiz va yurtimizning dunyo miqyosida o`zini ko`rsatishga imkon beradi. Shu bois, “asrlar davomida misqollab to`plangan, ajdodlarimizdan bizga o`tib kelayotgan ma’naviy merosimiz... javohirlarini ham asrab-avaylab, yanada boyitib, kelgusi avlodlarga yetkazish barchamizning muqaddas burchimiz bo`lmog`i kerak”, deb ta`kidlagan Birinchi Prezidentimiz Islom Karimov. Istiqlol sharofati bilan yurtimizning milliy qadriyatlarini, xususan, ko`hna va ezgulikka, diyonatga, imonga undaydigan, el-yurt manfaati va birligini tarannum etadigan - o`zbek xalq ertaklarini izchil o`rganishning keng imkoniyatlari vujudga keldi. Fikrlarni dadil aytish, xalq og`zaki badiiy ijodi asarlarini diniy va sinfiy tamg`alarsiz, badiiy tafakkur namunasi sifatida yozib olish, tadqiq etish va chop qilishga sharoit yaratildi. O`zbek xalqining og`zaki ijodi turli janrlarga - maqol, topishmoq, ertak, latifa, qo`sish, rivoyat, doston va bolalar o`yinlariga boy. Ayniqsa, **ma’naviy qadriyatlarimizning cheksiz xazinasi bo‘lgan folklor asarlarini o`qish, o`rganish yosh avlodni barkamol o`sishida, teran fikrlashida, ruhan tetik shakllanishida yetakchi vosita bo`lib xizmat qilishi tabiiy.** Xususan, xalq tomonidan yaratilgan ertaklar vatanparvarlik, insoniylik, oljanoblik, do`stlik, birodarlik singari bir qator milliy va umumbashariy qadriyatlar hamda o`zbekona marosim, urf-odatlar, rasm-rusumlar majmuasini tashkil etadi. Shuningdek, ertaklarda ham izzat-hurmat, axloq-odob, mehnatga muhabbat, vafo-sadoqat, adolat, haqiqat, yaxshilik kabi fazilatlarni ulug`lanishi hamisha keljak avlodning yetuk inson bo`lib ulg`ayishiga xizmat qilib kelayapti. Ertaklarni bola kichik yoshdanoq his qiladi. Bolalar tabiatan ertaklarga qiziqadilar, ularni yod olishga, ertak qahramonlaridek jasur, mard, zukko bo`lishga harakat qiladilar. Shu bois, bolalarning yoshidan qat’iy nazar, ular uchun chop etilayotgan maxsus adabiyotlarda xalq og`zaki ijodiga ertaklarga katta o`rin berilgan. Boshlang`ich sinf o`quvchilari uchun mo`ljallangan “O`qish kitobi”da ham folklor asarlari namunalariga, jumladan ertaklarga keng sahifa ochilgan. Chunki, xalq ma`naviy boyligining yuksalishi, ta’lim-tarbiyaning mustahkamlanishi keljak

avlodning komil inson bo`lib shakllanishida ertakning o`rni beqiyosdir. Zero, xalq ertaklarida elatning ozod va baxtiyor ona yurt, farovon hayot uchun kurashi, orzu- umidlari, ezgu niyatlari, milliy qadriyatlari va axloqiy omillarning o`ziga xos xususiyatlari mujassam etilgan. Asrlar davomida yaratilgan xalq og`zaki ijodi o`zbek adabiyotining, pedagogikaning shakllanishi va taraqqiyotiga asosiy manba bo`lib xizmat qildi. Bolalar kitobxonligining boy manbai ertaklardir. Ertaklar bolalar adabiyotini yaratishda yozuvchi va shoirlar uchun muhim material bo`lib xizmat qiladi. Ertaklar bolalar tafakkurini o`sirishda, milliy qadriyatlarni anglashida mustaqil, ongli o`qishlari uchun tayanch bo`ladigan tarbiyaviy ahamiyatga ega ma`naviy ozuqadir. Shu bois “O`zbek xalq ertaklari qahramonlarining antroposentrik tahlili”ni olib borish bitiruv malakaviy ishning muhim jihatini ko`rsatadi.

Muammoning o`rganilganlik darajasi. “O`zbek xalq ertaklari qahramonlarining antroposentrik tahlili” mavzusi bitiruv malakaviy ish darajasida birinchi marotaba tahlil etilmoqda. Biroq o`zbek xalq ertaklari tadqiqot ob`yekti hisoblangan. Ayniqsa XX asrning 20-yillaridan boshlab xalq og`zaki ijodiga doir ko`pgina ilmiy ishlar yaratildi. Bu borada H.Zarifov, M.Alaviya, M.Afzalov, **Q.Karimov**, Z.Husayinova, M.Murodov, G`.Jahongirov, T.Mirzayev, B.Sarimsoqov, K.Imomov, O.Safarov, A.Musaqulov, M.Jo`rayev singari olimlarning tadqiqotlari folklor asarlarini o`rganishda asosiy nazariy manbaa bo`lib xizmat qiladi.

Bitiruv malakaviy ish maqsadi: o`zbek xalq ertak qahramonlarining antroposentrik tahlili, ya`ni ertaklarda inson omilini berilishi, insonga xos xususiyatlarni o`rganish BMIning maqsadini tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ish vazifalari:

- A) mavzuga oid ertaklarni, ilmiy-uslubiy manbalarni o`rganish;
- B) antroposentrik tahlil tushunchasini yoritish;
- S) to`plangan materiallarni boshlang`ich sinfda qo`llash yo`llarini tahlil etish;
- D) tadqiqot natijasi sifatida xulosa va tavsiyalar ishlab chiqish.

Bitiruv malakaviy ishning ob'yekti. Boshlang`ich sinf o`qish darslari hamda ertaklarni o`rganish jarayoni.

Bitiruv malakaviy ish predmeti. O`zbek xalq ertaklari, jumladan, o`qish kitobidagi ertaklarni o`rganish BMIning predmetini tashkil etadi.

Bitiruv malakaviy ishning amaliy ahamiyati:

Mavzu yuzasidan chiqarilgan xulosa va tavsiyalardan boshlang`ich sinf o`qituvchilari o`z faoliyatlarida foydalanishlari mumkin.

Bitiruv malakaviy ishning metodologik asosi:

O`zbekiston Respublikasi Konstitusiyasi, O`zbekiston Respublikasining "Ta`lim to`g`risidagi" qonuni, Kadrlar tayyorlash milliy dasturi, Boshlang`ich ta`lim Konsepsiysi, Birinchi Prezidentimiz I.A.Karimovning asarlari va so`zlagan nutqlari, Harakatlar strategiyasi, O`zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari, Xalq ta`limi vazirligining buyruqlari, mavzuga oid ilmiy-uslubiy, badiiy manbalar.

BMIning tuzilishi. BMI kirish, ikki bob, xulosa va foydalanilgan adabiyotlar ro`yxatidan iborat.

I BOB. O`ZBEK XALQ ERTAKLARI FOLKLOR JANRI SIFATIDA

1.1. Antroposentrik atamasi va uning o`rganilishi

Antroposentrik atamasi matn, badiiy asar yoki folklor namunasida inson omilining ustuvorligi deganidir. Ma'lumki, jahon tilshunosligida keyingi yillarda lisoniy hodisalar mohiyatini ochishda antroposentrik yondashuvning yetakchilik qila boshlaganligi, inson omiliga alohida e'tibor qaratilayotganligi seziladi. Bunda Avganova M.A., Aznaurova E.S., Alefirenko N.F., Apresyan Yu.D., Arutyunova N. D., Baranov, A.N., Baxtin M.M., Vorkachev S.G., Demyankov V.Z., Doroshenko A.V., Zolotova G.A., Markelova T.V. kabi tilshunoslар qatori Abduazizov A.A., Nurmonov A., Mahmudova N., Safarov Sh., Yo`ldoshev B., Hakimov M., Boymirzayeva S., Xudoyberanova D., G`oyibov S., Yoqubov J.A. kabi o`zbek olimlarining ham xizmatlari katta bo`ldi.¹

Ma'lumki, tilshunoslik uchun yangi va ayni vaqtida o`ta dolzarb va muammoli bo`lgan lisoniy shaxs tushunchasi nafaqat o`zbek tilshunosligida, balki jahon tilshunosligida ham hali yetarli darajada o`z yechimini topgan emas. Tilshunoslikda keyingi yillarda olib borilayotgan tadqiqotlarda lisoniy hodisalar markazida inson turishi va har bir hodisa unga bog`liq holda yuzaga chiqishi e'tirof etilgani holda so`zlovchi shaxs tushunchasi «olam manzarasi» va «madaniy konsept» tushunchalari bilan ajralmas holda talqin qilinmoqda. Lisoniy shaxsni lisoniy ong va nutqiyl muomala, shuningdek, lingvistik konseptologiya va diskurs nazariyasi nuqtai nazaridan tavsiflash mumkin.

Til kommunikatsiya jarayonida o`zining ijtimoiy vazifalarini to`lasincha namoyon etadi. U nafaqat aloqa, fikr ifodalash va yetkazish, ta'sir etish, balki konseptual olam manazarasiga oid ma'naviy bilimlarni to`plash va saqlash, obektiv voqelikni idrok qilish vositasi ham hisoblanadi. Inson o`zi mansub bo`lgan tilningina emas, balki bir vaqtning o`zida ma'lum milliy – madaniy mentallik va

¹ Искандарова Ш. Ўзбек нутқ одатининг мулоқот шакллари: Филол. фан. номз. ...дисс. автореф. – Самарқанд, 1993.-27 б.; Мўмінов С. Ўзбек мулоқот хулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари: Филол. фан. док. ...диссертацияси. –Тошкент. 2001. -235 б.; Нурмонов А., Ҳакимов М. Лингвистик прагматиканинг назарий шаклланиши // Ўзбек тили ва адабиёти.-Тошкент.2001. -№4. –Б.54-58.; Ҳакимов М. Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини.Филол.фан.докт. дисс. автореферати. Т., 2001, 16-б. ва бошқалар.

voqelikni idrok qilishning individual usuli sohibi hamdir. Tilda insonning mental, ichki dunyosi, aqliy saviyasi, lisoniy shaxs namoyon bo`lishi ham o`z aksini topadi. Shuning uchun ham keyingi yillarda inson va olam munosabati, lisoniy shaxs ruhiyati, o`y-kechinmalari, orzu-umidlarini ifodalashda til birliklarining rolini antroposentrik yo`nalishda tadqiq etishga e'tibor sezilarli darajada kuchaydi. Darhaqiqat, zamonaviy tilshunoslik uchun inson omili va xususan, muayyan «lisoniy shaxs» masalasi ilmiy tahlil obyekti sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Ilmiy tadqiqot markazida til va madaniyat, til va psixologiya, til va tafakkur kabi periferik hududlarning joylashuvi tilshunoslik chegaralarini kengaytirib, uni ko`zga tashlanmaydigan qilib qo`ydi. Shuning uchun hozirgi davrda tilshunoslik sohasida antroposentrik yo`nalish rivojlanmoqda.

Tilshunoslikdagi antroposentrik nazariyada tilni o`rganishga inson va uning faoliyatining kiritilishi psixolingvistika, sotsiolingvistika, etnolingvistika kabi tilshunoslik bilan bog`liq sohalarning vujudga kelishi va rivojlanishiga zamin yaratdi. Til tufayli fikrlar shakllanish jarayoni ilmiy tadqiqotlarga yo`l ochdi: «Inson allaqachon dastlabki falsafiy, mantiqiy va psixologik tahlilni amalga oshirdi va uning natijalari tilda aks etdi hamda mustahkamlandi».² So`z muloqotning asosiy birliklaridan biri sifatida nafaqat tushuncha ifodalaydi, balki xalq madaniyati, milliy-ma`naviy qadriyatlari, falsafasi va psixologiyasi bilan bog`liq tomonlarni ham anglatadi, ya`ni o`ziga xos semantik komponentlar hisobiga kengayib boradi. Nutq faoliyatida insonning o`ziga xos ijtimoiy tabiatni asosiy planga chiqadi, shaxsning o`zi esa ijtimoiy-madaniy subyekt sifatida qaraladi. Amerikalik mashhur psixolog A. Maslova nuqtai nazariga ko`ra, inson shaxsiyatining qaror topishi – olam haqidagi bilimlarini o`zlashtirishi va uni ko`rsata oladigan shaxs kamolotining mukammallik tomon intilishidir. Shaxs tadqiqi xalq, elatning milliy-madaniy an'analari, urf-odatlari, yashash tarzi, sharoiti

² Шатуновский И. Б. Семантика предложения и нереферентные слова. – М.:Школа «Языки русской культуры», 1996. -С. 21.

bilan bog`liq mental xususiyatlar negizida ko`rib chiqilishi lozim, chunki insonda milliy madaniyat doirasida shakllanuvchi antropologik prototip (timsol) zarur.³

Ma'lumki, bugungi kunda «antoposentrik-lisoniy shaxs» tushunchasi zamonaviy tilshunoslikning markaziy fenomen hodisasi sifatida kategorial maqomini egallamoqda. Ko`pchilik tadqiqotchilar bu tushunchani tilshunoslikning yangi yo`nalishi – antropololingvistika rivojlanishi uchun dastlabki bosqichiga xizmat qiluvchi obyekt sifatida baholamoqda.⁴ Bu terminning psixolingvistika, lingvodidaktika, badiiy nutq stilistikasi, lingvokulturologiya, kommunikativ lingvistika kabi bir qator ilmiy yo`nalishlarda qo`llanilayotganligini guvohi bo`lyapmiz.

Tadqiqotlarda keng qo`llanilayotgan «antoposentrik -lisoniy shaxs» atamasining o`ziga xos xususiyatlarini aniqlash, xarakterli belgilarini umumlashtirish – gumanitar fanlar integrasiyasida, shuningdek, lingvistikaning ichki, uning turli bo`limlarini o`zaro rivojlanish qonuniyatlarini o`rganishda muhim omil hisoblanadi.

Milliy-madaniyat qatlama turlari — bu makon, zamon, vaqt, taqdir, huquq, vijdon, o`lim va hokazolarni misol qilib keltirish mumkin. Bu milliy-madaniy turlar ma'lum bir qadriyatlarning mavjud tizimining o`ziga xos tomonlarini namoyon qiladi, ijtimoiy xatti-harakatlar va olamni idrok qilish obrazlarini belgilab beradi. Antoposentrik yondashuv faqatgina shaxsni e'tiborga olibgina qolmasdan, til shaxsining ham shakllanishiga sabab bo`ladi. Tilshunoslikda antoposentzm tushunchasi ilk marotaba nemis olimi Y.Vaysberger nomi bilan aloqador. Bu borada rus tilshunoslida V.V.Vinogradov ilk qadamlarni qo`ygan. Antroposentzm tushunchasining o`zini esa G.I.Bogin qo`llay boshlagan: u lisoniy shaxs modelini yaratgan va uning fikriga ko`ra inson «nutqiy muomalaga kirishish, nutq hosilalarini shakllantirish va qabul qila olishga tayyor» mavjudot sifatida qaraladi. Bu tushunchani ilmiy hayotga keng darajada Yu.N.Karaulov olib kirgan.

³ Маслова В.А. Лингвокультурология: учебное пособие для студентов вузов. – М: Академа, 2001.-С.118.

⁴ Кочеткова Т.В. Проблема изучения языковой личности носителя элитарной речевой культуры (обзор) // Вопросы стилистики. Саратов, 1996. Вып. 26. -С. 14–24.

Uning fikricha, antroposentizm – bu matnlarni vujudga keltirish va uni o`zi qabul qila olish darajasida o`zlashtira olish qobiliyatiga ega va u quyidagicha farqlanadi: strukturaviy-lisoniy murakkablik darajasiga ko`ra; voqe’likni aks ettirish chuqurligi va aniqligiga ko`ra; ma’lum bir maqsadga yo`nalganlikka ko`ra.

Yu.N.Karaulovning fikricha, lisoniy shaxs uch bosqichli strukturaviy darajaga ega:

1. Kundalik tilga egalik darajasini aks ettiruvchi og`zaki-semantic daraja;
2. Sotsium (lisoniy shaxs)ga xos shaxs dunyosining til modeli, uning milliy-madaniyatini, o`zligini aks ettirishni taqozo etadi.
3. Pragmatik (oliy) daraja. Bunda lisoniy shaxsning takomillashuviga olib chiquvchi motivlar hamda maqsadlarni aniqlash va unga o`z fikr-mulohazalarini bildirib, tavsifini o`z ichiga oladi. Binobarin, axborotlarni kodlashtirish va koddan ochish jarayoni «shaxs kommunikativ makoni»ning barcha uch bosqichi hamjihatligida olib boriladi.

O`tgan asrning oxirlariga kelib nafaqat tilshunoslikda, balki inson nutqiy faoliyati bilan shug`ullanuvchi boshqa sohalarda ham shaxs omilining kommunikatsiya jarayonida tutgan o`rnini aniqlashga qiziqish sezilarli darajada oshdi va bu masala mazkur fanlarning tadqiqot obyektiga aylandi.

Tilshunos olim Sh.Safarov nutqiy muloqotda inson omili muhim ekanligini ta’kidlab, «Nutqiy muloqotda inson faktori muhim rol o`ynaydi va bu faktor muloqot faoliyatini rejalashtirish, uni voqelantirish, uning strategiyasini amalgalashirish kabi amallarini boshqaruvchi ko`rsatkichlardan biridir»⁵- degan fikrni ta’kidlaydi.

Nutq faoliyatida shaxsning jamiyatda tutgan o`rni, o`ziga xos dunyoqarashi, olamni anglashi haqida bahs yurituvchi mazkur fanlar asosida inson omilining turlicha nomlanishi tufayli tadqiqotlarda «lisoniy shaxs», «kommunikativ shaxs», «so`zlovchi shaxs», «til shaxsi» kabi atamalar faol qo`llanilmoqda. Bu atamalar yaxlit bir holatda shaxs tushunchasini ifodalasa-da, u yoki bu ayrim xususiyati

⁵ Сафаров Ш. Прагмалингвистика.-Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2008. -Б.153.

bilan farqlanadi. O. L. Ariskina, A. Dryanginalar bugungi kunda tilshunoslikda bu tushunchaga aloqador bo`lgan uch yondashuv mavjudligini ko`rsatadilar:⁶

1. Antroposentrik yondashuvda shaxs tushunchasi kommunikativ shaxs tushunchasidan nisbatan kengroq ma`noga ega (S. G. Vorkachev, V. V. Sokolova, S. S. Galstyan). Bu nuqtai nazarga ko`ra lisoniy shaxs to`rt ko`rinishga – fikriy, lisoniy, nutqiy, kommunikativ ko`rinishga ega va «superkategoriya» sifatida talqin qilinadi.⁷

2. Antroposentrik yondashuvda lisoniy shaxs va kommunikativ shaxs tushunchalari bir-biridan farq qilmaydi. V.I.Karasikning ta`kidlashicha, lisoniy shaxs muloqot jarayonida kommunikativ shaxs sifatida qaralishi mumkin.⁸

3. Kommunikativ shaxs tushunchasi lisoniy shaxs tushunchasiga nisbatan keng ma`no ifodalaydi. P.Koneskaya kommunikativ shaxs tushunchasi muloqotning faqat verbal kodlarini tanlashni emas, balki inson va mashina aloqadorligini ta'minlashga xizmat qiluvchi kommunikatsiyaning sun'iy va qorishma kodlari qo`llaniluvchi noverbal kodlar tavsifini ham taqozo etadi.⁹

Tilning ijtimoiy mohiyati shu bilan xarakterlanadiki, u lisoniy ongda – jamoaviy yoki individual ko`rinishda mavjud bo`ladi. Shunga asoslanib tildagi madaniyat egasini lisoniy jamoa yoki individ deb bilish mumkin. Jamoa etnos va individ sifatida lisoniy ongning shartli shkalasida eng chekka nuqtani tashkil qiladi.

Til ongning ajralmas a`zosi hisoblanadi. U inson va dunyo manzarasi o`rtasida ularni lisoniy shakllarda ifodalovchi vositachi sifatida namoyon bo`ladi. Bu insoning tilda obrazlar va tushunchalar sifatida saqlanib qolgan dunyo manzarasi bilan bog`liqligidir. Alovida olingan shaxsning tili o`z-o`zicha mavjud bo`lmaydi. U bir xalqqa, bir umumiyl madaniyat va an`analarga mansub bo`lgan boshqa kishilar tillarida shakllanadi.

⁶Арискина О. Л., Дрянгина Е. А. Языковая и коммуникативная личность: различные подходы к исследованию // Вестник Челябинского государственного университета. Вып. 58 . Челябинск. 2011. - С. 15–18.

⁷Галстян С. С. Языковая личность – основа телевизионной коммуникации. URL: <http://vestnik.ipk.ru/index.php?id=1544>.

⁸Карасик В. И. Языковой круг : личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.

⁹ Конецкая В. П. Социологии коммуникации. URL : <http://www.i-ru/biblio/archive>.

Tilshunoslikda lisoniy shaxsning o`ziga xos xususiyatlarini o`rganish bo`yicha kuzatishlar olib borgan V.V.Naumov fikriga ko`ra, bu tushuncha ostida nutq faoliyati davomida mazkur davrlar oralig`idagi belgilangan lisoniy jamoani tavsiflaydigan qandaydir til vositalarini qo`llay oladigan til egasi tushuniladi.¹⁰ Olim olib borgan o`z tadqiqotlarida lisoniy shaxs tushunchasini ifodalovchi psixoemotiv tashkil qiluvchilar, lisoniy shaxsning ijtimoiy tavsifi, lisoniy shaxsning yoshga oid va gender xususiyatlari, lisoniy shaxsning milliy mansubligi, lisoniy shaxsning nolisoniy xarakteristikasi kabi beshta meztonni mavjudligini ko`rsatib, ularning o`ziga xos xususiyatlarini ohib berishga intilgan.

So`zlovchining nutqiy vaziyat va o`z nutqi qaratilgan shaxsga bo`lgan ijobiy yoki salbiy munosabatidan kelib chiqib til birliklaridan foydalanish qobiliyati tinglovchi yoki o`quvchiga ma`lum bir narsa-predmet, voqeа-hodisa haqida xabar berishdan tashqari o`zi haqida, ya`ni yoshi, jinsi, jamiyatda egallab turgan mavqeи, ijtimoiy nufuzi, dunyoqarashi to`g`risida ham ma`lumot beradi.

Hozirgi kunda tilshunoslikda «Antroposentrik yondashuvdagи lisoniy shaxs» tuzilishining verbal-semantik, lingvokognitiv, pragmatik darajalari mavjudligi qayd etiladi.¹¹ Matn tuzishda bu darajalar nutq jarayonini tasniflash qobiliyati va vaziyat komponentlariga mos kelishi qo`llanilish doirasi, muloqotchilar saviyasi, muloqot maqsadi orqali amalga oshadi. Yuqorida qayd etilgan pragmatik darajada lisoniy shaxs kommunikativ shaxsga aylanadi.

Shunday qilib, antroposentrik yondashuvda lisoniy shaxs — nutqiy shaxslarning ko`p qatlamlı paradigmadir. Bu holatda nutqiy shaxs — real muloqot, faoliyat paradigmadagi lisoniy shaxsdir. Aynan nutqiy shaxs bosqichida lisoniy shaxsning milliy-madaniy o`ziga xosligi, dunyoqarashi, shuningdek, muloqotning ham milliy-madaniy o`ziga xosligi namoyon bo`ladi.

Til bu – inson ongingin namoyon bo`lishi. Inson ongi esa tabiat o`zining ko`p asrlar davomidagi taraqqiyoti natijasida yuzaga keltirilgan oliy mahsulidir. Bu jihatdan tilni ongning va ongimiz orqali dilimizning ifodasi sifatida borliqdagi

¹⁰ Наумов В.В. Лингвистическая идентификация личности. – М., 2006. – 240 с.

¹¹ Караполов Ю. Н. Русский язык и языковая личность. -М.: Наука, 1987. -C.263.

boshqa hech bir narsa, voqea, hodisa, jarayonlar va bosqichlar bilan qiyoslab bo`lmaydi. Ammo har bir ijtimoiy hodisa va voqea singari, til ham turli qarashlar, nuqtai nazarlar kurashi jarayonida takomillashib boradi.

«Til bilan tafakkur bir-birini taqozo etadigan ajralmas hodisadir. Tilsiz tafakkur bo`lmanidek, til ham tafakkursiz bo`lmaydi».¹²

Tafakkur inson ruhiy hayotining, aql-idrokining, ongli xatti-harakatlarining yuksak shakli bo`lib predmetlarni, voqea-hodisalarni bilish vositasi hamda inson shaxsining keng ko`lamli faoliyatini ro`yobga chiqarishning asosiy sharti hisoblanadi. Tafakkur jarayonida insonda fikr, mulohaza, g`oya, faraz kabilar vujudga keladi va ular ongda tushunchalar, hukmlar, xulosalar shaklida ifodalanadi.

Til imkoniyat tarzida inson ongida xazina sifatida yashaydi. Nutq esa o`sha imkoniyatning yuzaga chiqishidir. Boshqacha aytganda: «bir-birini shartlovchi, bir-biriga bog`liq bo`lgan «til – til qobiliyati – nutq» zanjirida faqat nutqqina tashqi (moddiy) formada (og`zaki, yozma, turli shartli belgililar vositasida) namoyon bo`ladi».¹³

Nutq faoliyatida til vositalarining potensial imkoniyatlaridan turli maqsadlarda foydalanishda uning vazifalarining quyidagi turlarini ko`rsatish mumkin:

- a) kommunikativ vazifa (insonlar o`rtasidagi aloqa almashuv vazifasi);
- b) nominativ vazifa (obyektiv olamdagи predmet, voqea-hodisalarni nomlash, atash);
- v) xabar vazifasi (voqea, faktlar to`g`risida biror logik mazmunni yetkazish, bildirish);
- g) bilim olish vazifasi (obyektiv olam voqeliklari to`g`risida turli bilimlarni to`plash, o`rganish, yig`ish, saqlash);

¹² Содиков А., Абдуазизов А., Ирискулов М. Тилшуносликка кириш. – Тошкент: Ўқитувчи, 1981, 20-бет.

¹³ Нематов X., Бозоров О. Тил ва нутқ. – Тошкент: Ўқитувчи, 1993. 9-бет.

- d) pragmatik vazifasi (nutqning intellektual, iroda va emotsional vositalari bilan adresatga ta`sir etish);
- e) konnotativ vazifasi (so`zlovchi yoki muallifning voqelik hodisalarini tasvirlashda, munosabatini ifodalashda til vositalarining qo`shimcha ma’no ottenkalaridan foydalanish);
- j) fatiklik vazifasi (suhbatdoshga ruhiy ta`sir etish);
- z) estetik vazifasi (nutqiy faoliyatda turli his-emotsiya, ta`sirchanlik ifodalash).¹⁴

Har bir til tarixiy taraqqiyoti davomida kishilarning nutq yordamida aloqa bog`lash jarayonida vujudga kelgan, rivojlangan va takomillashib borgan. Demak, har qanday tilning mavjud bo`lishi, takomillashib borishi odamlarning o`sha tilda doimiy gaplashib turishiga bog`liq.

Lison – kishining miyasida, miyaning til xotirasi qismida mavjud hodisalar (til xotiradagi boylik) va ularni ishlatish qoidalari.

Nutq – miyada, til xotirasida mavjud hodisalardan va ularni ishlatish qoidalalaridan foydalanish jarayoni va shu jarayonning hosilasi (nutq jarayonining hosilasi tekst) – matn deb yuritiladi.¹⁵

Nutq faqat kishilar o`rtasidagi aloqa vositasigina bo`lib qolmasdan, balki tafakkur qilishning zaruriy vositasi hamdir. Chunki biz fikr qilish uchun so`zdan foydalanamiz, fikrimizni so`z bilan ifoda qilamiz va o`zgalarning fikrini bilib olamiz. Tafakkur bilan nutq turli hodisa bo`lsa ham, lekin ular bir-biri bilan uzviy ravishda bog`lanib ketgan. Har bir kishidagi tafakkurning o`sishi shu kishi nutqining rivojlanishi bilan bog`liq bo`lganidek, kishi nutqining rivojlanishi ham undagi tafakkurning o`sishiga bog`liq.

Istiqlol davrida struktur tilshunoslikning kirib kelishi o`zbek tilining ichki tuzilish birliklarini tadqiq qilishda katta imkoniyat yaratib berdi. F.de Sossyurning til - nutq dixotomiyasi haqidagi qarashi asosida o`zbek tilining barcha sathlarida imkoniyat, mohiyat sifatidagi til birliklari bilan ularning nutqiy jarayonda bevosita

¹⁴ Стариценок В.Д. Большой лингвистический словарь.-Ростов-на-Дону: “Феникс”, 2008. - С. 689.

¹⁵ Раҳматуллаев Ш. Тил курилишининг асосий бирликлари. – Тошкент: Университет, 2002. –Б. 2.

moddiylashuvi o`rtasidagi munosabatga jiddiy e'tibor berila boshladi. Ayni paytda, struktur tilshunoslik tilni transsident hodisalardan holi ravishda immanent o`rganishga asosiy e'tibor qaratganligi tufayli lisoniy faoliyatning subyektlari bo`lgan so`zlovchi va tinglovchi shaxs tadqiqotchilar e'tiboridan chetda qoldi. Vaholanki, hech bir tilni «til egasi»dan ajratgan holda to`g`ri va to`liq o`rganib bo`lmaydi. Chunki har bir nutqiy aktda so`zlovchi shaxsning izi sezilib turadi. Struktur tilshunoslikning ana shu cheklangan tomonini bartaraf qilish uchun hozirgi kunda antropolinguistika rivojiana boshladi. Antropolinguistika jahon tilshunoslari tomonidan tilshunoslikning yangi davri deb baholanmoqda va u lingvistik semantika, pragmalingvistikka, kognitolingvistikka singari tilning ichki tuzilishini so`zlovchi va tinglovchi shaxs bilan bog`lab o`rganuvchi yo`nalishlarni o`z ichiga olishi e'tirof etilmoqda. Mustaqillik sharoitida o`zbek tilshunoslarning diqqat-e'tibori struktur tilshunoslik bilan birga antropolinguistika yo`nalishlariga qaratilganligi tahsinga loyiqdir.¹⁶

Zamonaviy kognitiv paradigmada lisoniy faoliyat – kognisiya turlaridan biri (subyektning bilish, idrok qilish, ta'riflash qobiliyati) sifatida qaraladi.¹⁷ Darhaqiqat, zamonaviy tilshunoslik uchun inson omili va xususan, muayyan «lisoniy shaxs» masalasi ilmiy tahlil obyekti sifatida muhim ahamiyat kasb etadi.

Lisoniy shaxs bu – «nutq egasi bo`lib, nutqiy harakatni sodir etish, nutqni tuzish va qabul qilish uchun tayyorligi nuqtai nazaridan qaraladigan kishi, u lisoniy tizimdan to`lig`icha foydalanish layoqatiga ega bo`lgan shaxs».¹⁸

Emotsiyalar ekpressiv va kommunikativ vazifalarni bajaradi. Ularning o`ziga xos xususiyati shundan iboratki, ular motivlar va ushbu motivlarga javob beruvchi voqeliklarning namoyon bo`lishi o`rtasidagi munosabatni bevosita ifodalaydi. Albatta, emotsiyalarni shaxsdan ajratib bo`lmaydi. Lisoniy shaxs namoyon bo`lishida emotsiyaning asosiy vazifasi - bu shaxsning qadriyat maqsadlarini aniqlash imkoniyati bilan bog`liq. Badiiy matnda shaxsning ruhiy-emotsional

¹⁶ Нурмонов А., Мадвалиев А., Махкамов Н. Мустақиллик даврида ўзбек тилшунослиги тараққиёти // Ўзбек тили ва адабиёти журнали, - №3, 2011. -Б. 5.

¹⁷ Демьянков В.З. Когнитивная лингвистика как разновидность интерпретирующего подхода // Вопросы языкоznания. – 1994. – № 4. 26 с.

¹⁸ Кубиц Г.В. Профессионализация языковой личности (на примере юридического дискурса): дис. ... канд. филол. наук. - Челябинск, 2005. – 258 с.

holatini ifodalash personajning xarakteri turi va individual qirralariga bog`liq bo`ladi. Har bir emotsiya ma'lum bir ifodalanish shakllariga ega bo`ladi. Badiiy matn uchun emotsiyalarning taassurot yoki kognitiv obraz mazmunini singdirish yozuvchi uchun atrofdagi shaxslar, predmetlar, hodisa va voqealarning o`zlashtirilishi ahamiyati muhim hisoblanadi. Badiiy matnda tasvirlangan jamiki emotsiyalarning kechinmalar jamlangan ifodasi emotsiyalarning konsept bo`ladi. Insonning, o`zining ichki olami, atrofini o`rab turgan voqelik haqidagi tasavvurlari emotsiyalarning konseptosferani tashkil etadi. Emotsional konsept emotsiyalarning individual muallif tomonidan idrok etilishini badiiy asarda personajlar his-tuyg`ulari orqali aks ettiradi.

Ma'lumki, so`zlovchi yoki yozuvchi o`z fikrlarini nutq qaratilgan shaxsga yetkazishda o`z oldiga ma'lum bir maqsadni qo`yadi. Shunga ko`ra u tomonidan tanlangan til birliklari ma`lum bir nutqiy muloqot jarayonida turli lingvostilistik vazifalarni bajarishga uslubiy xoslangan bo`ladi. So`zlovchi o`zi va nutq qaratilgan shaxsninng ijtimoiy mavqeい, jinsi, yoshi, o`ziga yaqinlik darajasi, kasbi, nutqiy muloqot bo`lib o`tayotgan vaziyat, joy kabilarni hisobga olib tilda mavjud bo`lgan birliklarni tanlaydi va o`z kommunikativ maqsadidan kelib chiqib ularni qo`llaydi.

Tilning ijtimoiy vazifalari faqat til birliklari vositasidagina namoyon bo`ladi. Til birliklarining o`ziga xos xususiyatlari, faoliyat birligi, ma`lumot yetkazish vositasi sifatida qo`llanish imkoniyatlari matnda to`laligicha amalga oshadi. Matn inson kommunikativ faoliyatining asosini tashkil qiluvchi markaziy tushunchalardan biri sifatida mazkur faoliyatning boshqa qismlari bilan muntazam munosabatda bo`ladi. Matn mazmunining shakllanishida xizmat qiluvchi asosiy birlik so`z hisoblanadi.

«So`z narsa yoki hodisaning nomini bildiradi, lekin bu nomni atash o`z xususiyatlaridan kelib chiqib, to`g`ri hamda ko`chma ma'nolardagi hodisalar qatoriga kiradi. Har qanday so`zning ma'nosи, atoqli otlarning ham ma'nosи semantik kontekstga muhtoj bo`ladi, so`zning aniq ma'nosini aniq va muloqotda aniqlash uchun emas, balki til belgisi semantikasining mavhum tavsifi nuqtai nazaridan qaraladi, so`z esa uning qo`llanilishini til qurilishida alohida bo`g`in sifatida aniqlab

keladi. Shu jihatdan alohida so`zlar yordamida mantiqiy muloqot inkor qilinadi. Insonning mantiqiy tafakkuri alohida narsa, hodisa, jarayonlar mavjud bo`lish qonuniyatlarini mos ravishda ifodalaydi va tushuncha kategoriyasi sifatida buning uchun elementar, lekin struktura jihatdan shakllangan tafakkur birligidan foydalanadi, uning tilda ifodalanishi nisbatan tugallangan kommunikativ birlik – fikrni bayon qilish hisoblanadi».¹⁹

Matn va uning turli ko`rinishlari o`z mazmun-mohiyati, tuzilishi va hajmiga ko`ra farq qilishidan qat'iy nazar, so`zlovchi kommunikativ maqsadi, nutq qaratilgan shaxsning matn mazmunini idrok etish va qabul qilib olishiga mos bo`lishi lozim. Shuning uchun inson nutqiy faoliyatida uning hayotiy tajribasi, til birliklaridan foydalanish qobiliyati o`z aksini topadi. «Matn sistem-struktur ko`rsatkichlari qatoriga uning qismlarga ajratilish xususiyati ham kiritiladi. Qismlarga ajralishning eng asosiy ko`rsatkichlari esa axborot mazmuni va muallifning pragmatik maqsadidir. Matn qismlarining ajratilishi va ular o`rtasidagi bog`liqlik dialektik munosabatda bo`lib, matn mazmuniy yaxlitligini ta`minlaydilar.

Matn qismlari turli me'yorlar asosida farqlanadilar. Ajratilayotgan qismlar, qaysi me'yorga murojaat qilishiga nisbatan turli hajm va mundarijaga ega bo`lishi mumkin. Lekin barcha qismlar uchun yagona talab mavjud – ular har qanday ko`rinishda ham matn mazmuniy va mavzuviy yaxlitligi talablariga moslashishlari, to`g`rirog`i, bo`ysunishlari lozim».²⁰ Inson nutqiy faoliyati esa o`z navbatida tadqiqotchini pragmatika tomon yetaklaydi. Chunki inson nutqiy faoliyatining turli sharoit va vaziyatlarda o`rinli va maqbul tarzda amalga oshishini nutqiy ifodaning illokutiv maqsadiga bog`liq holda tadqiq etish, muloqotning lisoniy tuzilishini, uning har xil tiplari va turlariga kiruvchi qoida va usullarni ishlab chiqish, har xil ifodalarning turli kontekstlarda namoyon bo`lishini o`rganish pragmalingvistikaning dolzarb muammolari sanaladi.

¹⁹ Бегматов М.Б.Лисоний мулокот ва гапнинг вербаллашуви. «Тил ва ижтимоий-маданий мулокотлар» мавзусидаги Республика илмий-амалий анжумани материаллари (1-китоб).-Самарқанд: СамДЧТИ нашри, 2013.-Б.79.

²⁰ Боймирзаева С. Матннинг структуравий ва мазмун қурилиши хусусиятлари.- Раҳматулла Кўнгурининг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008.-Б.74.

Ma'lum bir kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi matn so`zlovchi nutqiy faoliyati mahsuli hisoblanadi. Til birliklari so`zlovchi tomonidan qanday maqsadda qo`llanilganligi, qanday vazifa bajarganligiga ko`ra nutqning u yoki bu ko`rinishi uchun xoslanadi. Maqsadlar va vazifalar rang-barangligi matnlarning ham turlicha bo`lishiga olib keladi. Matnlarga kommunikativ maqsadga xizmat qiluvchi nutqiy vaziyatdan kelib chiqib obyektiv va subyektiv mazmun ifodalovchi hamda ma'lum bir lisoniy shaklga ega bo`lgan ijtimoiy hodisa sifatida qarash mumkin.

Matnning har bir turi til birliklarini qamrab olish doirasiga ko`ra bir-biridan farq qiladi. Ayniqsa, emotsional-ekspressivligi, badiiy-estetik ta'sirchanlik xususiyatiga ega bo`lgan badiiy matnlar alohida ajralib turadi. Chunki «badiiy nutq stilida til obraz, xarakter va manzaralar yaratish vositasi bo`lib xizmat qiladi. Badiiy nutq o`zining obrazliligi bilan adabiy tilning boshqa funksional stillaridan ajralib turadi».²¹

Tilshunos M.Yo`ldoshev badiiy matn haqidagi fikrlarini shunday izohlaydi: «Badiiy matn badiiy asar mazmunini ifodalagan, funksional jihatdan tugallangan, tilning tasvir imkoniyatlari asosida shakllangan, o`zida turli uslub ko`rinishlarini muallif ixtiyoriga ko`ra erkin jamlay oladigan, kishilarga estetik zavq berish xususiyatiga ega bo`lgan g`oyat murakkab butunlik hisoblanadi. Badiiy matnda boshqa uslub matnlarida bo`lganidek, qat'iy mantiq, soddalik, tushunarilik, normativlik kabi qonuniyatlarga to`la-to`kis amal qilinavermaydi. Unda badiiy tasvir vositalaridan unumli foydalaniladi. Ta'sirchanlik birinchi planga ko`tariladi. Ohangdor, jozibador so`zlar ko`p qo`llaniladi. Tasvirlanayotgan voqelikda uyg`un bir musiqa, ichki bir garmoniya sezilib turadi».²²

Badiiy uslub doirasida qaraluvchi matnlar avvalo kitobxonga ma'lum bir voqeа-hodisa to`g`risida ma'lumot beribgina qolmay, uning ruhiyatiga ta'sir ham o`tkazadi. Har bir badiiy matnni shakllantirishda badiiy-estetik ta'sirchanlikni ta'minlash ko`zda tutiladi. Badiiy asar ijodkorlari til birliklaridan foydalanishiga ko`ra bir-biridan farq qiladi. Ijodkorning lisoniy vositalarni tanlash va qo`llay

²¹ Шомаксудов А., Расулов И., Кўнгурев Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. – Тошкент: Ўқитувчи, 1983. –Б. 30.

²² Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. – Тошкент: Фан, 2007. –Б. 35.

olish mahorati uning individual uslubini belgilab beradi. «Individual uslubni o`rganish asar matnini tilshunoslik va adabiyotshunoslik nuqtai nazaridan batafsil tahlil qilish hamda muallifning xususiy lisoniy faoliyatini aniqlash uchun muhimdir. Bu turdagи tahlil har bir muallifning tildan foydalanish uslubini aniqlash, uning asar g`oyaviy mazmunini yoritishda, vogelikni badiiy bayon qilishda til vositalarini qo`llash mahoratini o`rganish uchun xizmat qiladi. Shaxsning til birliklaridan foydalanish mahorati zaminida uning idiolekti, ya`ni individual lisoniy faoliyat zahirasi yotadi. Idiolekt u yoki bu shaxsning, yozuvchining individual til xususiyatlari yig`indisini umumlashtiradi. Yozuvchi idiolektini, lisoniy birliklarni turli guruhlarga bo`lib o`rganish mumkin va bunda har bir qatlamga oid guruhning tizimli va vazifaviy xususiyatlariga ahamiyat beriladi.²³

Darhaqiqat, o`tgan davr mobaynida o`zbek tilining vazifaviy uslublari to`liq o`rganib chiqildi, lisoniy birliklarning tilning turli sathlarida nozik ma`nolarni ifodalash xususiyatlari tahlil etildi. Bu albatta, tilshunosligimizning mazkur sohada ancha ilgarilab ketganligini ko`rsatadi.

Nutq jarayonida har bir til birligi muayyan vazifani bajaradi. So`zlovchi yoki yozuvchi kommunikativ maqsadiga bog`liq holda uslubiy vositaga aylanadi. Shuning uchun nutqning ifodaliligi va ta`sirchanligini, tasviriylikni ta`minlashga xizmat qiluvchi bunday vositalarni o`rganish uslubiyatning asosiy vazifalaridan biri hisoblanadi.

Keyingi yillarda o`zbek tilshunosligida matn va uning asosiy masalalarini tadqiq etish borasida ham ma'lum bir ishlar amalga oshirildi. O`zbek tilshunosligi taraqqiyotining hozirgi davrida matn tilshunosligiga, til birliklarining matndagi funksional-semantik, pragmatik xususiyatlarini o`rganishga qiziqish tobora ortib bormoqda.

O`tgan davr mobaynida o`zbek tilshunosligida matn muammosi, vazifaviy uslublarga oid matnlarni turli nuqtai nazardan o`rganishga oid tadqiqotlar amalga

²³ Боймираева С. Бадий матнда кўшма гап. -Самарканд, 2008. –Б. 6.

oshirildi. A.Mamajonov²⁴ va boshqalarning tadqiqotlarida matnni o`rganishning nazariy asoslari ochib berilgan, bu yo`nalishda amalga oshirilgan ishlarning salmoqli qismini badiiy matnlarni tahlil etishga bag`ishlangan ishlar tashkil etadi.²⁵ Bugungi kunda o`zbek tilshunosligida M.To`xsonov o`zbek tilidagi mikromatn tarkibidagi unsurlarni bog`lovchi vositalar tizimini o`rgangan bo`lsa, A.Mamajonov o`zi va keyinchalik M.Abdupattoyev bilan hamkorlikda yaratgan ishlarida matn tushunchasining mohiyati, tiplari va unda qo`llanuvchi birliklarni bog`lovchi vositalar sintaktik uslubiy figuralar, struktur semantik va uslubiy jihatlarini ochib berishga harakat qilgan. Tilshunos N.Turniyozov esa mikro va makromatn tushunchalari orasidagi munosabatni aniqlashga harakat qilgan.²⁶

XXI asr tilshunosligining o`ziga xos xususiyatlardan biri shuki, tilning nutqning turli ko`rinishlarida qo`llanish imkoniyatlarini tahlil etishda lisoniy shaxs roliga alohida e'tibor qaratilmoqda. Bugungi tilshunoslikda lisoniy hodisalar markazida inson turganligi e'tirof etilib, mazkur hodisalar shaxs faoliyati bilan bog`lab talqin qilinmoqda. Buni tilshunos olim A.Nurmonov shunday izohlaydi: Kognitiv fanlarning markaziy tushunchasi borliqni mental gavdalantirish yoki til mentalligidir. Til mentalligi til tasavvurlari o`rtasidagi munosabat, borliqning til tasavvuri deganda esa, borliqning til orqali ongda aks etishi, til tafakkuri tushuniladi. Olamning lisoniy manzarasi, borliqni mental gavdalantirish, til mentalligi, kognitiv model yoki lingvistik vaziyat (freym) kabi tushunchalar yuqoridagi fanlarni, «so`zlovchi shaxs» tushunchasi esa bugungi kunda psixolingvistika, etnolingvistika, sotsiolingvistika, kognitalingvistika, pragmalingvistika, ontolingvistika kabi lingvistik yo`nalishlarini tutashtirib turgan birlashtiruvchi tushunchaga aylandi.²⁷

Darhaqiqat, zamonaviy tilshunoslikda jamiyat taraqqiyotiga bog`liq holda inson nutqiy faoliyatini turli nuqtai nazaridan tadqiq etuvchi bir qator yangi sohalar yuzaga kelmoqda va rivojlanmoqda.

²⁴ Мамажонов А. Текст лингвистикаси. Ўкув кўлланмаси. – Тошкент, 1989. – 42 б.

²⁶ Маматкулов А.Л. Француз тилида «нуткий хушёрлик» социолингвистик ҳодиса сифатида. НДА. – Самарқанд, 2012. –Б. 8.

²⁷ Нурмонов А.Лингвистик таълимотнинг янги босқичи. Ўзбек тили ва адабиёти. 2008. 6-сон. –Б. 53-54.

Matn tilshunosligi haqida gapirganda shuni alohida ta'kidlash lozimki, nafaqat o`zbek tilshunosligida, balki turkiyshunoslik va rus tilshunosligida ham matn tushunchasining mohiyati hamda ta'rifi masalasida hozirga qadar yakdil va barqaror fikr yo`q.

Tilshunos olim A.Hojiyev matn atamasiga «Yonma-yon harflar, yozuv orqali aks ettirilgan nutq, umuman, nutq parchasi; tekst» deb ta'rif beradi.²⁸

O`zbekcha badiiy matnlar va ularning lingvopoetik tahlili bo`yicha tadqiqotlar olib borgan M.Yo`ldoshev matnlarni hajm belgisiga ko`ra matn tiplari va ifoda maqsadi, mazmun belgisiga ko`ra matn tiplariga ajratadi.²⁹ M.Yo`ldoshevning kuzatishlarida ifoda maqsadi va mazmun belgisiga ko`ra matn tiplarining bir qator turlari tahlilga tortilgan va ularning o`ziga xos xususiyatlari ochib berilgan. Badiiy matn masalasi haqida fikr yuritganda tilshunos olima S.Boymirzayevaning matnning paydo bo`lishi haqidagi quyidagi fikrlari muhim ahamiyatga ega: «Ma'lumki, voqelikda kechayotgan hodisalar, mavjud bo`lgan predmetlarni inson tomonidan idrok etilishi va ular haqidagi axborotni boshqa shaxsga uzatilishi mukammal jarayondir. Bu jarayonning ilk bosqichida perceptiv (qabul qilish) harakatlar bajarilsa, keyingi bosqichlarida esa mantiqiy tahlil harakati boshlanadi va, nihoyat, shu tahlil asosida tug'ilgan tushuncha – konsept lisoniy voqelikka ko`chadi. Ammo barcha turdag'i harakatlar, ular ruhiy, mantiqiy yoki boshqa xarakterga ega bo`lishidan qat'iy nazar, ularning ijrochisi bo`lgan insonning shaxsiyati, hissiy tuyg`ulari, bilish zahirasi, istak-xohishi bilan bog`liqdir».³⁰

Fikr ifodalashda doimo qulaylikka intilish til birliklarini nutqning ma'lum bir ko`rinishlari uchun xoslab qo`yishi nutqning turli ko`rinishlarini hamda ularning yozma ifodasi bo`lgan matn turlarini vujudga keltirgan. Tilimizda matnning ilmiy, rasmiy, publisistik, badiiy matn kabi turlari ham mavjud bo`lib, bular ichida badiiy matn bo`yoqdor va ta'sirchan vositalarga boyligi, xilma-xil

²⁸Хожиев А.Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент, 2002, -Б. 61.

²⁹Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. - Ташкент : Фан. 2007. –Б. 12.

³⁰Боймирзаева С.Модалликнинг матн коммуникатив мазмунига хослиги.- Раҳматулла Кўнгуроннинг илмий мероси ва ўзбек тилшунослиги масалалари. – Самарқанд: СамДУ нашри, 2008.-Б.76.

janrlari mavjudligi, eng muhimi til bajaradigan muhim ijtimoiy vazifalardan biri – estetik ta'sirchanlikni namoyon qila olishi bilan ajralib turadi.

Insoniyat o`z tarixi davomida tildan foydalanishda hamda u vositasida badiiy ijod namunalarini yaratishga alohida san'at sifatida munosabatda bo`lganlar. Haqiqatan ham, badiiy matn ma'lum bir xalqning til boyligini, uning ma'naviy-axloqiy tomonlarini, turmush darajasini, urf-odatlari, qadriyatlari to`g`risida ma'lumot beradi. O`quvchi badiiy matn mutolaa qilish orqali ma'lum bir ma'lumotlarga ega bo`ladi. Bunda badiiy matn nafaqat ma'lumot yetkazish bilan chegaralanadi, balki o`quvchi ongiga ta'sir etib, uni turli xil ruhiy holatlarga soladi. Badiiy matnning ta'sirchanlik kuchi nafaqat unda qo'llanilgan lisoniy vositalarning anglatgan ma'nosiga, balki muallifning fikr ifodalash uslubiga ham bog`liqdir.

«Ma'lumki, nutqiy kommunikatsiyaning yuzaga kelishi, voqelanishida uch asosiy unsurning ishtiroki majburiydir, ya'ni so`zlovchi (yozuvchi) – axborot (matn) – tinglovchi (o`quvchi). To`g`ri, nutqiy kommunikatsiyada nutqiy sharoit, axborot kanali (ovoz, yozuv, magnit yozuvi, telefon kabi), muloqot a`zolarining maqomi, yoshi va boshqa belgilari, shuningdek, boshqa turli g`ayrilisoniy vositalarning ham o`rni benihoya muhim, hatto ko`pincha hal qiluvchi ahamiyatga ega. Lekin mazkur uch unsur nutqiy kommunikatsiyaning asosiy ustunlaridir, ularning birortasisiz muloqot jarayoni voqe bo`lolmaydi». ³¹ Matn bilan bog`liq masalalarni zamonaviy tilshunoslik talablari asosida tadqiq etgan tilshunoslardan biri M.Hakimov o`zining nomzodlik va doktorlik dissertatsiyasida mavzu mohiyatini va u bilan bog`liq tomonlarni pragmatik nuqtai nazardan tahlil qilishga intilgan. U jahon tilshunoslida erishgan yutuqlarga tayangan holda tilshunoslikda hozirga qadar munozarali hisoblangan nutqiy akt nazariyasiga e'tiborni qaratib, matnda ochiq (eksplisit) va yashirin (implisit) fikr ifodalash usullarining o`ziga xos xususiyatlari, fikr ifodalashda tagma'noning roli kabi masalalarga oydinlik kiritgan. M.Hakimovning mazkur tadqiqotlari o`zbek tilshunoslida mazkur yo`nalishda yaratilgan ishlardan keng qamrovli ekanligi, mukammalligi bilan ajralib turadi.

³¹ Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси.-Тошкент: Фан,2008. –Б. 30-31.

Inson obyektga nisbatan o`z munosabatini bildirar, uni baholar ekan, o`z kommunikativ maqsadiga erishishiga xizmat qiluvchi til birliklarini qo`llaydi. So`zlovchi va uning nutqi qaratilgan aniq shaxsning mavjudligi kommunikatsiya jarayonini yuzaga keltiradi. Aloqa jarayonida nolisoniy vositalarning tutgan o`rni haqida tilshunos olim N.Mahmudov shunday fikrlaydi: «Odatda, kommunikativ vaziyatning uch asosiy unsuri mavjud bo`ladi, ya’ni so`zlovchi, tinglovchi va mavzu yoki axborot. So`zlovchi muayyan axborotni tinglovchiga yetkazish uchun, albatta, vosita – tegishli kanalni tanlaydi. Tabiiyki, asosiy kanal tilning o`zidir».³²

Ko`rinadiki, so`zlovchi munosabatining ifodalanishida har bir lisoniy birlikning o`ziga xos o`rni bor. Lisoniy va nolisoniy vositalarning o`zaro uyg`unlashuvi esa so`zlovchi kommunikativ maqsadining to`la va aniq amalga oshishini ta’minlashga xizmat qiladi.

Matn bilan bog`liq masalalarda M.M. Baxtin va V.V. Vinogradovlarning qarashlari gumanitar fanlar va asosan lingvistika taraqqiyotiga juda katta ta’sir ko`rsatdi. Lingvistikada muhim o`zgarishlar sodir bo`ldi: uning vakolati doirasiga, uning semantik ko`lamiga o`zining butun boyligi bilan matn ham qo`sildi. Bu masalalar o`tgan asrda tilning ifoda va tasvir vositalari sistemasi, «muallif obrazi» uyushmasi – asarning g`oyaviy-ma’noviy markazi sifatida individual uslubning lisoniy xususiyatlari haqidagi ta’limot sifatida ifodalanib, badiiy matn uslubiyati doirasida tadqiq etildi.

BMIning asosiy o`rganiladigan masalasi ertak hisoblanganligi uchun ertaklarda antroposentrik yondashuv asosida inson omilini tahlil qilish muhimdir. Ma’lumki, hayot haqiqati bilan bog`liq bo`lib, xayoliy va hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan, didaktik g`oya tashuvchi og`zaki hikoyalari ertak deyiladi³³. Ertaklar epik folklorining eng sermahsul janri. Dunyoning hamma qit'alarida, barcha xalqlarda ertaklar va uning xalq orasida tashib yurgan ertakchilari, uning nazariyachilari – ertakshunoslar bor. O`zbek ertakchiligi ham uzoq tarixga ega. «Dede qo`rqu»

³² Махмудов Н. Ўқитувчи нутқи маданияти. –Тошкент, 2007. –Б. 40.

³³ Imomov K. O`zbek xalq ertaklari \ O`zbek folklorining epik janrlari. –T.: Fan, 1981. –B.62-69.

kitobidan buyon³⁴ to XX asrning boshlarigacha yuzaga kelgan barcha adabiy, badiiy obidalarida, turli shaklda o`zbek xalqining qadimiy ertakchiligi, dostonchiligi, qissalari, afsonalari o`z izlarini qoldirgan. Ertaklardagi qahramonlarning shart-sharoiti, so`zlovchi munosabatiga bog`liq holda tildagi har bir so`z his-tuyg`u ifodalash vositasiga aylanishi mumkin. Turli xil his- tuyg`u ifodalashning muhim vositasi hisoblangan so`zlar zavqlanish, quvonch, xursandchilik, koyish, qo`rqish, afsuslanish, norozilik, e`tiroz, jirkanish, nafratlanish, g`azab, xo`rlik, o`kinch, alam, pushaymon, g`am, qayg`u, musibat, kulfat, dard, g`am-g`ussa, mammunlik, yig`i, maslahat kabi turli xilma-xil emotsinol ma'nolarni ifodalaydi. Bu ma'nolar matn va ohang bilan bog`liq ravishda reallashadi.

Badiiy matnda ayniqsa ertaklarda personajning o`z-o`ziga taskin berishini kuzatish mumkin. Chunki ertak personajining har qanday xatti-harakati, emotsional reaksiyasi ertak matnining umumiylar mazmun-mohiyati uchun muhimdir: „Tuyaqush bilan qoplon“ ertagida hayvonlar o`rtasida bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy ko`maklashish g`oyasi yotadi. Qoplonning boshiga musibat tushdi. Tomog`iga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush qoplonga yordamga kelib: — Osmonga qarab og`zingni olib tur, men suyakni olib qo`yay, — debdi qoplonga. Qoplon osmonga qarab og`zini olib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug`ini qoplonning og`ziga solib, tiqilib qolgan suyakni sug`urib tashlabdi. Qoplonning ko`zlari ravshan bo`lib, o`limdan qutulibdi. Biroz orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi: — Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi ikkalamiz do`st bo`lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi. Tuyaqushga bu gap ma'qul bo`libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do`st bo`libdilar. Xalqda, o`zga bilan do`st bo`ldingmi, bir umr bo`l, unga yaxshi-yomon kunlarida riyokorlik ko`rsatma, degan gap bor. Tuyaqush bu yo`ldan bormaydi. Oradan ko`p vaqt o`tadi. U jo`rttaga qoplonni sinamoqchi bo`lib, kunlardan bir kun: — Voy dod, o`lyapman, qoplon, meni qutqar! — deya bor ovoz bilan qoplonni yordamga

³⁴ «Ўзбек фольклори» I китоб, Тошкент. 1939, нашрга тайёрловчи Ходи Зариф.

chaqiradi. Qoplon chin so`zli, do`siga sadoqatli, g`amxo`r va mehribon bo`lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga „shox-butoqlar orasidan ustidagi junlari yulinib, harsillab yetib kelibdi“. Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko`rib hayron bo`ladi. Tuyaqush surbetlik bilan „Ko`rmaganimga ancha vaqt bo`ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadi-mi, deb seni sinab ko`rmoqchi edim“, deydi. Bu gapdan qoplon qattiq ranjiydi, dili og`riydi, do`stidan ko`ngli qoladi. Do`sni aldagani aslida o`zini aldaydi. Birovni bir marta aldadingmi, tamom, u senga boshqa ishonmaydi. Tuyaqush ham shunday bo`ladi. Bir kuni bo`ri uni ushlab oladi. Tuyaqush qancha baqirib-chaqirmsin, qoplon „Do`stim jo`rttaga dodlayapti“, deb o`ylaydi va oldiga kelmaydi. Òuyaqush bo`riga yem bo`ladi. Qo`li ochiq, saxiy bo`lish, do`siga sadoqat ko`rsatish bu davrda o`qiladigan ertaklarning asosiy mag`zini tashkil etishi kerak. „Tulki bilan turna“ ertagiga nazar tashlasak, bu holning butunlay teskarisini ko`ramiz. Dunyoda tulki zotidek mug`ombir, aldamchi, riyokor mavjudot bo`lmasa kerak. Ko`p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko`maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko`rsatadi. Ertakda tulki va turnanining do`s tutingani haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug`ombir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib: — Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman! — deydi. Ba`zan yangi do`sning fe`l-atvori qanday ekanligini o`zi yaxshi bilmay yurakdagi borini oshkor etadigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o`y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, turnanining oldiga taqsimchada qo`yadi. Turna uzun tumshug`i bilan taqsimchaga taq-taq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o`zi yeb qo`yadi. Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o`zi pishirgan taomni o`zi yeb tugatsa-da, xushomadgo`ylikdan qaytmaydi. „Aybga qo`ymaysan-da, jon do`stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim!“ deb surbetligini ochiq namoyish etadi. Bu esa bolalarning qahr-g`azabini keltiradi. Ertak hayotda tulki kabi ochko`z, aldamchi bo`lmaslikka da`vat etadi. Turna ham bo`sh kelmaydi. Tulkini uyiga chorlab, bo`yni ingichka xurmachaga o`zi tayyorlagan ovqatni qo`yib, uni

bir zumdayoq uzun tumshug`i bilan o`zi yeb qo`yadi. Turnaning topqirligi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish- qidirmish, birovga nima qilsang, albatta, o`zingga qaytadi, degan tushuncha paydo bo`ladi. Xullas, mакtabgacha ta`lim yoshidagi bolalar o`zлari tinglagen ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilish orqali ma`naviy dunyosi boyib, voyaga yetadilar.

Hayot haqiqati bilan bog`liq bo`lib, hayotiy va hayotiy uydirmalar asosiga ko`rilgan, didaktik g`oya tashuvchi og`zaki hikoyalar ertak deyiladi.

Ertak-o`zbek og`zaki prozasining yetakchi janrlaridan biri bo`lib, ularda xalqning ulug`vor g`oyalari, dunyoqarashi, ruhiy kechinmalari, sotsial-ahloqiy ideallari o`ziga xos yo`sinda badiiy aks etadi. Binobarin, ertaklar hech vaqt bekorchi, ertak narsalar emas, ular hamma vaqt muhim ijtimoiy ahamiyat kasb etadilar.

1.2 Hayvonlar haqidagi ertaklar va ularda ishtirok etuvchi majoziy obrazlar.

Hayvonlar haqidagi ertaklarning yuzaga kelishi va shakllanishi davri ibridoiy jamiyat bosqichlariga kirib boradi. Uning dastlabki namunalari hayvonlarga munosabat, dunyoqarash hamda urf-odatlar zamirida yuzaga kelgan va tarixiy taraqqiyotning turli xil bosqichlari ta'sirida rivojlandi. Binobarin, bu xil ertaklar o`zida qadimgi dunyo falsafasi, ahloqiy normasi, turmush tarzi, tabiat va hayvonlar haqidagi tushunchalarini tashiydi.

Obraz, voqeа va hodisalarni fantastik uydirmalar fonida hikoya qiluvchi ertaklar sehrli ertaklar deb nomlanadi. Sehrli-sarguzasht tipidagi ertaklar esa katta o`rin egallaydi. Bu xil ertaklarda fantastik uydirmalar va sehrli predmetlar asosiy o`rin tutadi.

Xalqning asl qiyofasi, avvalo, uning ma'naviyatida ko`zga tashlanadi. Zero, insoniy buyuklik, ijtimoiy - iqtisodiy yuksalishining boshi ham ma'naviyatdadir. Shu boisdan ham mustaqillikning dastlabki kunlaridanoq ma'naviyatga e'tibor milliy siyosatimizning muhim tamoyillaridan biri sifatida amalga oshirilmoqda. Milliy qadriyatlarimizni tiklash, xalq og`zaki ijodi namunalarini to`plash, urf -odat,

an'ana va marosimlarni yo`lga qo`yish ana shu siyosat sharofati o`larоq umumxalq, umumdavlat ishiga aylandi.

Xalqimiz badiiy tafakkurining nodir namunasi bo`lgan ertaklar ham milliy ma'naviyatimizning beabajo manbai sifatida qadrlanadi. Shu ma'noda olamni bilish, idrok etishning eng ibtidoiy tasavvur mahsuli bo`lgan hayvonlar haqidagi ertaklarning kelib chiqishi, shakllanishi va ijod jarayonida epik asar darajasida o`rin ola borishi tarixini o`rganish bugungi kun ma'naviyati talablaridan sanaladi.

O`zbek xalq ertaklari tizimida hayvonlar haqidagi ertaklar alohida turkumni tashkil etadi. Mazkur turga oid ertaklar yaratilish asosiga ko`ra nihoyatda qadimiyligi, tarqalishi jihatdan eng ommaviy va xalqchil bo`lib, og`zaki nashriy ijodning eng noyob namunalaridan biri hisoblanadi. Shu jihatdan olganda, hayvonlar haqidagi ertaklar ajdodlarimiz badiiy tafakkurining ajralmas tarkibiy qismi sifatida tarixiy, badiiy va tarbiyaviy qimmati bilan alohida ahamiyat kasb etadi. Ma'lumki, hayvonot olami mo`jizakor, o`ziga xos rang - barang va ko`p qirrali, shu bilan birga maftunkor va murakkab tabiat bilan dunyo yaralgandan buyon tafakkur egalarini o`ziga jalb etib kelmoqda. Binobarin, inson xali tog`u -tosh va g`orlarda yashagan davrlardayoq tabiat va hayvonot dunyosidan o`ziga xos hamohanglik, uyg`unlik hamda umumiyligi mushtarak jihatlarni qidirgan, kashf etgan, ularni o`rganish, hatto ta'sir etish yo`llarini izlagan. Bu bilan inson butun borliq mohiyatini ilg`ash, demakki, kurrai zamindagi hayot rivojini teranroq tushunish va anglash harakatida bo`lgan. Chunonchi, tabiat va hayvonot dunyosi, umuman borliq uning tasavvurida ba`zan g`ayritabiyy mo`jizalar girdobida, ba`zan esa daxshatli hodisalar qurshovida namoyon bo`lgan. Bu tarzdagi sodda, ayni paytda murakkab tasavvurlar mifik olam ibtidosi sifatida dastlab afsonalarda, keyinchalik esa ertaklarda o`zining badiiy ifodasini topgan. Binobarin, mazkur hodisa ibtidoiy jamiyatning dastlabki bosqichlariga xos davrlararo mafkura tushunchasi bilan izohlanadi. Demak, o`sha davr ruhiyatidan kelib chiqadigan bo`lsak, g`oyaviy maqsadlar mohiyati shuni taqozo etganligi oydinlashadi.

Darhaqiqat, mohiyat hodisada namoyon bo`lganidek, ibtidoiy odamning hayvonot olami haqidagi tushuncha va tasavvurlari uning afsona va ertaklarida ko`zga tashlanadi. Hayvonlar dunyosi tasvirlangan dastlabki afsona va ertaklar oddiy hamda soddaligiga qaramay, o`ziga xos chuqur mazmunga ega. Zero, bunday qadimiy janrlar mazmunida ibtidoiy ovchi va chorvadorning hayvonlarga bo`lgan munosabati, ovlash yoki o`rganish jarayonida to`plangan bilim va tajribalari, iqtisodiy manfaat va maqsad yo`lidagi intilishlari, orzu - niyatları, irodaviy hatti - harakatlari, bir so`z bilan aytganda, sodda dunyoqarash va urug`, qabilalararo munosabatlarning kuchli ta'siri sezilib turadi. Hayvonlar haqidagi ertaklarning dastlabki namunalari ajdodlarimiz tafakkurining badiiy shakli sifatida yuzaga kelgan. Demak, aytish mumkinki, mazkur turdag'i ertaklar badiiy ijodning o`ziga xos ajoyib namunasi sifatida shakllanib, takomillashib, an'ana doirasiga tushunga qadar uzoq tarixiy jarayonlarni bosib o`tgan. Bu jarayonlar ta'siri esa ertaklarda o`z izini qoldirgan, albatta. Biroq bu izlarning ba'zilari haqida aniq bir fikr aytish mumkin bo`lgani holda, ba'zilari haqida esa ilmiy farazlarga asoslanib xulosa chiqarishga to`g`ri keladi. Shuningdek, ba'zi ertaklar qaysidir bir ijtimoiy - tarixiy tuzumda yaratilib, o`sha davr o`zgarishi bilan uning ehtiyojlari doirasidan chiqib ketishi, natijada, o`zgacha tus va mazmun kasb etishi mumkin. Bu esa o`z navbatida ertaklar umrining tarixan ko`pqatlamlilagini yuzaga keltiruvchi asos omil hisoblanadi. Masalan, «Bo`ri bilan mergan» («O`zbek xalq ertaklari»). -T.: Fan. I torn 1961 y. 64-65-betlar) ertagida qadimiylikdan darak beruvchi belgi - hodisalar, ya'ni qadimgi turkiylarning mifologik tasavvuri Ota - bobolar kultiga ishonch va e'tiqodning ilkin izlari ko`zga tashlanadi. Ayni tasavvur syujet voqealarining boshlang`ich nuqtasida - bo`rining cholga najot so`rab murojaat qilishi bilan bog`liq dastlabki dialog - epizodda yaqqol aks etadi. Biroq mazkur mifologik motiv ijtimoiy - tarixiy hodisalar ta`siri, ayniqsa, chorvachilik munosabatlarining tarmoq sifatida qaror topishi natijasida o`zining dastlabki - qadimiylik xususiyatini xiralashtirgan (ya'ni bo`rining murosasiz, raxmsiz, ochko`z, ayni paytda laqma va qo`pol kabi salbiy sifatlarda namoyon bo`lishi - ta`kid S.J) va ertak mavzusini belgilovchi asosiy vogelik keyingi davr talablariga bo`ysundirilgan. Syujet

tarkibida yuz bergen bunday o`zgarishlar ertak semantikasiga o`z hukmini o`tkazgan, boshqacha qilib aytganda, tarixiy ko`pqatlamlilik hususiyatini keltirib chiqargan. Fikrimiz dalilini «Kiyik bilan Kadi», «Qaldirg`och bilan Zinglovuk» kabi etiologik harakterdagi turkum ertaklarda ham kuzatish mumkin. Binobarin, bu xil ertaklarda voqelikka munosabatning ibtidoiy belgilari, aniqrog`i, ibtidoiy primitiv tushuncha va tasavvurlarni akslantiruvchi epizodlar-u yoki bu darajada saqlanib qolgan. Xususan, «Kiyik bilan Kadi» ertagida kiyiklar dumining tumtoq bo`lib qolish sabablari bayon qilinadi. Kiyik kadidan o`ch olish maqsadida uni dumiga bog`lab, suvga cho`ktiradi. Biroq kadining ichi suvga to`lib, kiyikni dumiga torta boshlaydi. Oxir - oqibat, kiyik dumidan ajrab, tumtoq bo`lib qoladi. Mazkur etiologik genezis keyingi davr belgilari (kiyiklarning bug`doy xirmoniga duch kelishi va tumtoq dum kiyikning xubchi, ya`ni xirmonchi qiyofasida ulan (xo`p mayda - ta'kid S.J.) aytib, bug`doy yanchishi kabi motivlar bilan boyitilgan.

Shu o`rinda mavzu asosidan kelib chiqadigan bo`lsak, quyidagi savollarga duch kelamiz. Hayvonlar haqidagi ertaklar qachon va qanday paydo bo`lgan? Ularning tarixiy asoslari nimalar bilan belgilanadi? Bu kabi masalalarni yechish uchun mazkur tipdagi ertaklarning tarixiy mezonlarini aniqlash va tadqiq etish lozim.

Ma'lumki, keyingi davrlarning tarixi, asosan yozma manbalarga asoslanadi. Ibtidoiy davr tarixi bunday manbalarga ega bo`lmagan, albatta. Lekin shunga qaramay, boshqa turli manbalar insonning juda qadimgi o`tmishini ma`lum darajada ravshanroq yoritish uchun ancha keng va yetarli, aniq materiallar beradi. (Kosven M.O. Ibtidoiy madaniyat tarixidan ocherklar. - T.: Fan. 1960 y. 7 - bet). Bunday manbalar jumlasiga esa qadimgi miflar, xususan, «Avesto» yodnomasi, arxeologik topilmalar, etnografik ma'lumotlar hamda gor devorlari, ro`zgor buyumlari, ov qurollari va tosh taxtachalarga ishlangan tasviriy san'at namunalari kiradi. Bu manbalar shu jihatdan qimmatligi, ular ibtidoiy davr turmush tarzi hamda tafakkur darajasining qanday rivojlanib borganligini o`rganish uchun g`oyat muhim va qiziqarli ma'lumotlar beradi. Shuningdek, og`zaki ijodning bir qancha

janrlari yuzasidan olib borilgan tadqiqotlar va ilmiy xulosalar ham ibtidoiy davr madaniy hayoti, xususan, hayvonlar haqidagi ertaklarning tarixiy asoslarini o`rganish borasida nazariy manbalardan bin sifatida xizmat qiladi.

Hayvonlar haqidagi ertaklar o`zining voqelikka munosabati va badiiy ifoda tamoyillari bilan ajralib turadi.

Voqelikka munosabat, avvalo, tarixiylik qobig`ida shakllanadi. Binobarin, tarixiylik folklorning milliy va umuminsoniy xususiyatlari, uning shakllanishi va tarixiy evolyutsiyasi, poetikasi bilan bog`liq hodisadir. U folklorning qaysi janriga mansub bo`lmashin, real tarixiy voqelikni badiiyat qonuniyatlari asosida aks ettiradi. Aytish mumkinki, hayvonlar haqidagi ertaklarning mazmuni va badiiyati ma'lum ma'noda tarixiy haqiqat zamirida qaror topgan. Demak, ertaklarning tarixiyligi ularning o`tmish voqealari bilan bog`langanligida, avloddan - avlodga o`tib og`zaki badiiy ijod an'analariga aylanib ketganligida yaqqol namoyon bo`ladi. An'analar esa yashovchan, ta`sirchan va doimo harakatda bo`lib, u har bir yangi davrning ijtimoiy voqeligini o`zida aks ettirgan holda rivojlanishda bo`ladi. Bu jarayon esa o`z-o`zidan ravshanki, ertaklar syujetining g`oyaviy-badiiy talqinida tarixiy qatlam tushunchasining barqarorligini ta'minlaydi. Ertaklarda qanday voqelik mavjud bo`lmashin va u qay darajada aks ettirilmasin, ular ma'lum ma'noda tarixiylikka tobedirlar. «Ma'lum davrga oid og`zaki proza materiallariga diqqat qilinsa, syujet va ba'zi motivlar mazmunida o`sha asar yuzaga kelgan davrning ijtimoiy - siyosiy holati, ideologiyasi, dunyoqarashi ko`zga tashlanadi. Demak, har bir janr tarixiy haqiqatni o`zi shakllangan va rivojlangan sharoitdan oladi. Agar janr ibtidoiy tuzum sharoitida yuzaga kelgan va yashagan bo`lsa, shubxasiz, tarixiy haqiqatni o`sha ijtimoiy farmatsiyadan oladi. (Qarang: Imomov K. O`zbek xalq proza janrlarining tarixiylik printsiplari. //O`zbek tili va adabiyoti. 1984 yil. №534—bet). Shuningdek, tarixiylikni aniqlashdagi birdan bir yo`l o`sha ijod namunasi mansub bo`lgan xalqning tarixiy etnogenetik taraqqiyoti bilan bog`lab o`rganishdir. Shunga ko`ra, ertaklarga xos tarixiylik mezonlarini xalqimiz o`tmishi bilan bog`lab, muayyan voqealar fonida tahlil etish mantiqan o`rinlidir.

Biroq bu bilan hayvonlar haqidagi ertaklarda tarixiy haqiqat birinchi planga chiqadi va aks ettirish mezonlarini aniqlash oson kechadi, degan mulohazaga kelmaslik kerak. Masalaning yana bir tomoni shundaki, mazkur turdag'i ertaklar syujetini tashkil etuvchi real voqealar uydurma mag'ziga singib ketib, noaniq bir badiiy qolipga tushib qolgan. Chunki uydurma va haqiqatni farqlamaslik qadimgi davr uchun qonuniyat bo'lgan. Ana shu qonuniyat esa tarixiy voqealarning hayotiy zaminini sezilarli darajada xiralashtirib qolishiga olib kelgan. Shu boisdan, hayvonlar haqidagi ertaklarda tarixiy haqiqatni aniqlash, ularning poetik tranformatsiyasini belgilash ancha mushkul masala.

Biroq syujet tarkibida uchraydigan ibridoiy mifik tasavvur elementlari, totemistik, animistik hamda dual tushunchalarni ifodalovchi jihatlar, shuningdek, tasodifiy va zoxiran noreal harakterdagi bir qancha epizodik motivlar tahlili uydurma qobig`iga yashiringan tarixiy haqiqatni muayyan darajada aniqlashga imkon beradi.

Shunday qilib, yuqoridagi fikrlar asosida hayvonlar haqidagi ertaklarga xos tarixiylik mezonlari quyidagicha guruhanadi va o'r ganiladi:

- I. Hayvonlar haqidagi ertaklarning yaratilishiga asos bo'lgan manbalar - ijtimoiy - tarixiy davr va maishiy hayot haqiqati, real voqealar, etnografik hodisalar, urf- odalar va nihoyat, diniy qarashlar majmui;
- II. Hayvonlar haqidagi ertaklarning real voqelikka munosabati masalasi;
- III. Tarixiy haqiqatni badiiy aks ettirish printsiplari.

Xullas, xalq og`zaki ijodida ertaklar qadimiyligi, xalqchilligi, ommaviyligi, badiiy estetik imkoniyati bilan o`ziga xos tarixiy taqdirga ega: ular asrlar osha kishilar diqqatini o`ziga tortib keladi. Har bir kishi ertaklar olamida aqlini tanigan va hanuzgacha bu jarayon davom etib keladi, davom etaveradi. Har bir kishi ertaklar olamida aqlini tanigan va hanuzgacha bu jarayon davom etib keladi, davom etaveradi. Chunki ulardagi mazmun-mohiyat, badiylik, xalqchil til, obrazlar

silsilasi shunday hukm chiqarishga asos bo`la oladi. Xassos shoir Hamid Olimjonning:

«Bolalik kunlarimda,
Uyqusiz tunlarimda,
Ko`p ertak eshitgandim,
So`ylab berardi buvim».

satrlari ham bu fikrni tasdiqlaydi.

Ijtimoiy - tarixiy davr va ijtimoiy hayot haqiqatining ertaklardagi o`rni tarixiylikni keltirib chiqaruvchi eng asosiy va zaruriy omillardan hisoblanadi. Hayvonlar haqidagi ertaklar ham genetik jihatdan ijtimoiy - tarixiy jarayon mahsuli bo`lib, g`oyaviy asosiga ko`ra o`zi vujudga kelgan davr dunyoqarashi va tushunchalari bilan yo`g`rilgandir. Garchi tarixiy taraqqiyot bosqichlari ertak personajlari va syujetining yuzaga kelishida o`z ta`sirini ko`rsatgan bo`lsa-da, biroq ayrim hollarda motivlar tizimi o`zida ko`proq ibtidoiy jamiyat ruhini aks ettiradi. Bundan ibtidoiy jamoa tartiblari bilan bog`liq ustuvor g`oyalar va tushunchalar hayvonlar haqidagi ertaklarning paydo bo`lishiga asos bo`lgan dastlabki obektiv omillardan sanaladi, degan xulosaga kelish mumkin.

Tarixiy manbaalar tahlili shuni ko`rsatadiki, ibtidoiy jamiyatning tahlikali chorrahalarida insoniyat ajdodlari qattiq sinov jarayonlarini boshdan kechirdi. Bu sinov, asosan, hayot falsafasi bilan uzviy bog`liq bo`lib uning zaminida yashash uchun kurash qonuniyati, tabiiy ofatlarga bardosh berish va yengib o`tish kabi bir qator tirikchilik muammolari yotadi.

Tirikchilik muammolari ibtidoiy inson faoliyatida o`zining moddiy ehtiyojlarini qondirish zaruriyatini keltirib chiqaradi. Ovchilik ana shu zaruriyat zaminida vujudga kelgan faoliyat bo`lib, ibtidoiy inson moddiy hayotining asosiy iqtisodiy manbaiga aylandi. Binobarin, mohiyat e'tiboriga ko`ra, ovchilik insoniyat tarixiy taraqqiyoti rivojida muhim o`rin tutadi. Chunonchi, hayvonot olami ov jarayonining asosiy obekti sifatida ibtidoiy insonning diqqat markazida bo`lgan.

Albatta, ibtidoiy odam hayvonlarni dastlab o`z imkoniyati va dunyoqarashi darajasida idrok etgan va ularni bir - biri bilan qiyoslab muayyan mulohazalarga kelgan. Ana shu mulohazalar natijasi o`larоq, qadimgi ovchi parranda-yu darrandalar, ularning o`ziga xos xususiyatlari, yashash tarzi, urchishi hamda foyda va zararli tomonlarini kuzatib, o`rganib, tajriba va ma'lumotlar to`plagan. Bundan anglashiladiki, ov xo`jaliklarining keng tarmoqlarda rivojlanishi inson bilan hayvon o`rtasidagi muayyan asosga ega bo`lgan o`zaro aloqadorlik munosabatlarni vujudga keltirdi. K. Imomov bu jarayonni quyidagicha tavsiflaydi: «Ijtimoiy jamiyatning ovchilik bilan shug`ullangan bosqichida inson u yoki bu hayvonni ovlamasdan oldin uni obdan kuzatishni o`rgangan. Ana shu kuzatish jarayonida ma`lum bo`lgan-u yoki bu hayvonning hatti - harakati, bir - biri bilan munosabati, to`da bo`lib yashash sabablari e'tiborni jalb etgan. Darhaqiqat, u yoki bu hayvonning har xil ovozi, odamga xos uv tortishi, bukirishi yoki hujum qilishi, qochib qutilishi, «o`yin tushib» sakrashi ibtidoiy inson fikrini o`ziga tortmay qolmas edi... Bu tarzdagi tasavvurla ... ibtidoiy odam ongida hayvonlar qiyofasida insoniyatga xos bo`lgan belgi - xususiyatlar mavjud, degan sodda xulosaga olib kelgan» (Imomov K. O`zbek folklori ocherklari. //3 tomlik. 2 - torn. - T.: Fan. 1989 y. 74-75-betlar). Demak, ibtidoiy inson diqqatini o`ziga tortgan hodisalar zaminida mantiqiy asos bor. Bu mantiqiylik keng ma'noda tushuniladi, albatta. Masalan, «yashash uchun kurash» qonuni aksariyat hollarda biologik jarayon sifatida tahlil qilinadi. Vaholanki, bu qonuniyat hayot falsafasi bilan bog`liq dialektik hodisa sifatida barcha tirik mavjudodlar o`rtasida, jumladan, inson bilan hayvonlarning turmush tarzida ham aks etadi. Masalan, I. Karimovning fikricha... hayvonlar ham xuddi odamlar singari «mehnat qilib» oziq - ovqat topadi, ayrimlari himoya uchun tosh va tayoqdan foydalanadi. Sodda tarzda bo`lsa-da, ayrimlari ovoz chiqarib, o`zaro aloqa qiladi. (Karimov I. «Ajodolarimiz maymundan tarqalmagan. //«Fan va turmush». 1990 y. №6. 15—bet.) Shu bilan birga, hayvonlarda sezish va his qilish qobiliyati shu darajada taraqqiy etganki, ular tabiatda sodir bo`layotgan barcha hodisalarni insonlardan oldinroq payqaydi. Ana shu jarayonni kuzatish va o`rganish, ayni paytda ibtidoiy ovchining ruhiy va

irodaviy holatiga o`z ta`sirini o`tkazgan. Demak, ovchilik odamlarni faqat iqtisodiy jihatdan ta`minlab qolmasdan, balki uning ma`naviy - ruhiy takomil taraqqiyotiga ham sezilarli darajada turki bergan. Binobarin, uning ma`naviy kamoloti, fikrlash, tafakkur qilish va munosabat bildirish kabi aqliy taraqqiyoti ana shu jarayon bilan bog`liq holda rivojlangan. Zero, inson faqat qorin to`yg`azish uchungina yashamaydi. Agar shunday bo`lganda edi, u jun, ibtidoiy odamligicha qolib ketgan bo`lardi.

Tabiatning qonun - qoidalarini bo`ysundirayotgan kishilar ma'lum ma'noda qoidalariga o`zları ham bo`ysunadi. Busiz tiriklik ham, taraqqiyot ham bo`lishi mumkin emas. Ehtimol, xuddi mana shu hodisa o`tmish ajdodlarimizda hayvonlarni nafaqat ovlash yoki o`lja tushirish, balki ular bilan yaqindan munosabat o`rnatish, ularga mehr ko`rsatish, g`amxo`rlik qilish, hatto ularni muqaddas sanab, tangri darajasigacha ko`tarish va e'tiqod qilish, ular haqida asotirlar, og`zaki hikoyat, afsona va nihoyat, ertaklar yaratishni toqozo etgan. Demak, yuqoridagi fikrlardan shu narsa maium bo`ladiki, hayvonlar haqidagi ertaklarning dastlabki namunalari ibtidoiy ovchilarning kundalik ov taassurotlari asosidagi hikoyatlardan iborat bo`lgan. Ovchilik jarayoni esa turli xil hodisalar, ajoyib va g`aroyib sarguzashtlar, ba'zi hollarda tasodifiy va fojiali vaziyatlar bilan kechgan. Bunday hodisalarga ibtidoiy ovchilar befarq qaramaganlar, albatta. Ovdan keyin bo`ladigan suhbatlarda ular ana shu hodisalar tafsilotini hikoya qilganlar. Buryat folklorshunosi S.S. Bardanova bu jarayonni: «Ovchilar o`zlarining hayvonlar bilan olishuvlari, hayvonlarning hatti - harakatlari, qiliqlari haqida so`zlar ekanlar, hayvonot olamiga o`ziga xos tavsif berib, mazmunan ovchilik faoliyatiga bog`liq bo`lgan hodisalarni haqqoniy akslantiruvchi hikoyatlar yaratar edilar» - deb izohlaydi. (Bardaxanova S.S. Buryatskie skazki o jivotnix. - L. 1982 y. S. 12). Demak, ovchilar bevosita o`zları guvoh bo`lgan voqeа - hodisalar haqida hikoya qilishga odatlanganlar. Masalan, «Bo`ri keng cho`lda yugurib kelayotgan ekan, unga bir ot ro`para kelib qolibdi. Bo`ri tez - tez yurib otning oldiga o`tib olibdi. Ot bo`riga yaqin borib, uni iskagan

ekan, bo`ri chaqqonlik bilan otning tumshug`iga yopishib olibdi. Ot xo`p unnab ko`ribdi. Lekin u o`z tumshug`ini och bo`ridan ajratib ololmabdi...». Yoki «Bo`ri... shoshilib borib tishlab tortgan ekan, «part» etib tumshug`idan qopqonga ilinibdi. Shunda tulki yugurib kelib, hadeb qart - dumbani yeaveribdi. Uzoqdan buni ko`rib turgan ovchi to yugurib kelguncha tulki qochib ketibdi. Ovchi kelib qarasa, qopqonga ilingan bo`ri ekan» (Oyjamol. - T.: G`afur G`ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1969 y. 263—bet). Yoki «O`tlab yurgan ona echki o`ziga qarab kelayotgan bo`rini ko`rib... nayzaga o`xhash shoxli kallasini bo`riga qaratib olibdi. Ayyor bo`ri echkini chalg`itib, uning yon tomonidan yaqinlashmoqchi ekan, ona echki o`zini o`nglab, bo`rini shunday suribdiki, o`tkir nayzadek shoxining uchlari, bo`rining qornini yorib yuborishiga oz qolibdi...». (Oyjamol.-T.: G`afur G`ulom nomidagi badiiy adabiyot nashriyoti. 1969. 287-bet).

Ko`rinadiki, mazkur epizodlarda voqelik o`zining hayotiy va tarixiy asoslaridan uzilmagan holda bayon qilingan.

Sinkretik tasavvurlar majmui ibtidoiy davr turmush tarzi va dunyoqarashining umumiy talablari doirasida paydo bo`ldi. Binobarin, analistik fikrlash va abstrakt tafakkur qilish qobiliyatiga ega bo`lmagan ibtidoiy «... odam o`zini tabiatdan ajratmaydi hamda tabiat kuchlari va hodisalari bilan aynan bir narsa, deb hisoblaydi. Shuning uchun ham odam qator hodisalarni kuzata turib, o`sha hodisalarni o`ziga qaratishga urinadi va ularni yaratishga qodirman, deb o`ylaydi, ikkinchi tomondan esa tabiat kuchlari va narsalar, ya`ni biz jonsiz deb ataydigan narsalarga faqat odamgagina xos bo`lgan qobiliyatni umuman o`zi yashayotgan hayotni ham xos deb biladi». (Kosven M.O. Ibtidoiy madaniyat tarixidan ocherklar. - T.: Fan. 1960 y. 158 - bet). Ibtidoiy odamning bu tarzda fikr yuritishi va xulosa qilishi tabiiy bir hoi edi, chunki mavjud tarixiy sharoit va tabiatdagi turli xil hodisalarning o`zak-mohiyatini anglash uchun u tabiat hodisalari haqida hech bo`lmaganda muayyan darajada tasavvur va dunyoqarashga ega bo`lishi zarur edi. Shuning natijasi o`laroq qadimiy ajdodlarimizning tabiat va jamiyat hodisalarini qorishiq holda, ya`ni umumlashma, hayoliy tarzda tasavvur

qilishi ko`pgina diniy qarashlarning kelib chiqishi va tarqalishiga keng yo`l ochib berdi. Jumladan, ayrim hayvonlarni ilohiylashtirish tushunchalari bilan bog`liq totemistik e'tiqodlar hamda ruh va uning abadiyligi haqidagi diniy qarashlar ana shu tasavvurlar zaminida vujudga keldi.

II BOB O`ZBEK XALQ ERTAKLARIDA SHAXS OMILI UNDA ANTROPOSENTRIK YONDASHUV MASALALARI

2.1. Ertaklar - ma`naviyat xazinasi va ularda olivjanoblik fazilatlarining ifodalaniishi

Ertaklarning paydo bo`lishida qadimiy urf-odat, marosimlar va miflar hal qiluvchi rol o`ynagan. Ertaklarning mustaqil janr sifatida qaror topishi olam haqidagi ibtidoiy tushunchalar xayoliy shaklda ifodalangan davrlardan boshlangan. Chunki bu davrlarda aniq voqeа va hodisalar, urug` va qabilalar turmushi bilan bog`liq miflar, an`anaviy urf-odatlar o`z kuchi va maishiy vazifasini yo`qotib, kishilar ongida g`aroyib narsa bo`lib anglashila boshlagan edi. Ertak motivlarining dastlabki namunalari ta`limiy-didaktik xarakterda bo`lib, keyinchalik ijtimoiy-maishiy mohiyat kasb etgan.

Hayot haqiqati bilan bog`liq bo`lib, xayoliy va hayotiy uydirmalar asosiga qurilgan, didaktik g`oya tashuvchi og`zaki hikoyalar ertak deyiladi³⁵. Ertaklar epik folklorining eng sermahsul janri. Dunyoning hamma qit'alarida, barcha xalqlarda ertaklar va uning xalq orasida tashib yurgan ertakchilari, uning nazariyachilari – ertakshunoslar bor. O`zbek ertakchiligi ham uzoq tarixga ega. «Dede qo`rqut» kitobidan buyon³⁶ to XX asrning boshlarigacha yuzaga kelgan barcha adabiy, badiiy obidalarida, turli shaklda o`zbek xalqining qadimiy ertakchiligi, dostonchiligi, qissalari, afsonalari o`z izlarini qoldirgan.

Ertak so`zining qachondan beri aytilishini aniq ko`rsatish qiyin bo`lsa-da, uning juda qadimdan borligi, xalq og`zaki ijodining ilk adabiy janrlaridan biri ekanligi ma`lum. So`zning lug`aviy ma`nosi - aytish, aytmoq, hikoya qilmoq ma`nosini bildiradi. M.Qoshg`ariy o`z «Devonu lug`otit turk» asarida turkiy xalqlarda uning «etuk» atamasi bilan yuritilganini qayd etadi. Unga ko`ra, etuk «biror voqeani og`zaki hikoya qilish»ni anglatadi³⁷. Shundan keyingi deyarli hamma lug`atlarda asosan «ertak» so`zi yozilib kelinadi³⁸. Fitrat asarlarida ham

³⁵ Imomov K. O`zbek xalq ertaklari \ O`zbek folklorining epik janrlari. –T.: Fan, 1981. –B.62-69.

³⁶ «Ўзбек фольклори» I китоб, Тошкент. 1939, нашрга тайёрловчи Ҳоди Зариф.

³⁷ Махмуд Кошгариј. Девону луготит турк. З томлик.

³⁸ Jahongirov G'. Bolalar ertaklari. –T.: 1972. –B. 7.

ertak deb keltiriladi: “El adabiyotidagi hikoyalarga ertak deyiladir. Ertak el shoirlarining xayollari yordami bilan tuzuladir”³⁹. Shu sababdan o`zbek adabiy tilida ham ushbu atama qabul qilingan. Ammo hozirgi kunlarda ham Samarqand, Surxondaryo, Farg`ona viloyatlarining ayrim tumanlarida «matal» ham deyiladi. Namangan viloyatining Janubiy qismida «ertangi» deb yuritiladigan bu hodisa — ertangi bo`lib o`tgan, qadimgi zamonlardan qilinajak hikoya ma`nosini anglatadi. Viloyatning ayrim tumanlarida ertak atamasi keng qo`llanilsa-da, bu atama o`rnida ba`zi joylarda «bayt», «bayti» so`zlari ham qo`llaniladi. Buxoro viloyatining ba`zi qishloqlarida ertaklarni - «shuk» yoki «ushuk» nomi bilan ataydilar. Toshkent shevasida ertak «cho`pchak» ham deyiladi. O`zbeklar orasida ertak, cho`pchak atamalaridan boshqa yana hikoya, afsona, o`tirik, tutal kabi atamalar ham uchraydi⁴⁰. Alisher Navoiy g`azaliyotida ertakni «cho`rchak» deb ataydi. Bularning hammasi zamonlar osha xalq orasida tasdig`ini topib kelmoqda. Shu sababdan ham hozirda adabiy atama sifatida ertak va cho`pchak so`zlari turg`un bo`lib kelmoqda⁴¹.

«Ertak» so`zi «er», aslida «ir» («yir», jir) so`ziga o`xshatishni bildiruvchi «tak» qo`shimchasining qo`shilishidan tarkib topgan bo`lib, qo`shiqqa o`xshash degan ma`noni anglatadi. Negaki, ertaklarning sajli boshlanmasi qo`shiqqa o`xshab ketadi. Shuningdek, ba`zi ertaklar tarkibida she`riy qismlar ham uchrab turadi. Bu o`rinda «Musicha», «Yoriltosh» ertaklarini eslash kifoya. Lekin ertakda she`riy parchalar uchrashi odatiy hol emas. Shu sababli ertak xalq nasri namunasi hisoblanadi.

«Ir yo yir» Alisher Navoiy zamonida ham og`zaki hikoya yo doston ma`nolarini anglatganki, bu xususda u shunday ma'lumotni yozib qoldirgan:

Ey yirov, sen ham ishingni ko`rguz,

Yotug`on birla ulug` irni tuz.

Navoiy tilga olayotgan «ulug` ir» aslida doston bo`lib, uni yotug`on (hozir do`mbira) jo`rligida yirov ijro etgan. Yirov yoki jirov hozir ham xalq an`anaviy

³⁹ Fitrat. Adabiyot qoidalari. –T.: O`qituvchi, 1995. –B. 85.

⁴⁰ Afzalov M.O`zbek xalq ertaklari haqida.-T.: 1964, -B. 19.

⁴¹ Хотамов Н.Т. Адабиётшуносликдан қискача русча-ўзбекча терминологик лугат. –Т.: 1964. -Б.108.

dostonlari ijrochisini anglatadi. Qolaversa, usmonli turklarda *iztek* va boshqirdlarda hozir qo`llanilayotgan *irtek* istilohi, o`sha tarixiy qatlamni hamon ifodalab turibdi. Rost, boshqirdlarda irtek nasr va nazmdan iborat doston hodisasini bildirgan. Bu Navoiy ta'rifidagi «*ulug`* Zoning doston ekanligini dalillaydi. Navoiy zamonasida «*ir*» dostonni anglatgani bois, u ertak ma'nosida «*cho`rchak*» istilohini qo`llaydi va og`zaki eposga xos bu ikki hodisani farqlaydi:

Habibim husni vasfin uyla muhlik anglakim bo`lg`ay,,

Qoshinda qissai Yusuf bir uyqu keltirur cho`rchak.

Shuni ta'kidlash joizki, Navoiy qo`llagan «*cho`rchak*» istilohi hozir Toshkent muzofotida «*cho`pchak*» va uyg`urlarda «*cho`chek*» shakllarida fonetik o`zgarishga uchragan holda iste'moldadir.

Ertaklarning-paydo bo`lishi haqidagi ba`zi bir mulohazalarimizni aytib o`tsak. Ertak xalq og`zaki badiiy ijodining eng qadimi, ommaviy, hajman yirik, katta-yu kichiklar uchun baravar qiziqarli bo`lgan janrdir. Ular juda uzoq o`tmishda ibtidoiy ajdodlarimizning mifologik dunyoqarashi, qadimi urchodatlari, marosimlari asosida paydo bo`lgan. Ertaklarda, odatda, xalqning maishiy turmushi va eng oljanob insoniy fazilatlari haqidagi orzu-o`ylari xayoliy va hayotiy uydirmalar vositasida bayon etiladi.

Ertaklar janr sifatida uzoq muddatli shakllanish jarayonini kechirgan. Ular ibtidoiy odamlarning turmushdagi biror voqeani oddiygina hikoya qilishlari asosida yuzaga kelgan. Davrlar o`tishi bilan hikoya qilish ham takomillashib borgan. So`zga sig`inish, ilohiy kuchlarga sig`inish, animistik, totemistik, fetishistik e'tiqodlar, gallisunatsiya va tush ta`sirida fantastik (taxayyuly) vositalarga to`lisha borsa, hayvonlarni ovlash, xonakilashtirish, ular inonchlariga ishonish, hayvon mahsulotlaridangina emas, balki kuchidan ham foydalanish jarayonlarida hayvonlar haqidagi ertaklar paydo bo`la boshladi. Asta-sekin shu xildagi ertaklarda turmush tajribasini omuxtalashtira borish, u yoxud bu xildagi qusur va kamchiliklardan kulish ertakdagagi obrazlarga majoziylik (allegorik) xususiyatni baxsh etdi. Natijada hayvonlarga oid ertaklar tarkibida majoziy namunalar yuzaga kela boshladi.

Feodal munosabatlar tarkib topib, unda ijtimoiy jarayon takomillasha borgach, ertaklarda ham shu ijtimoiy munosabatlarni ifodalash tamoyili chuqurlasha bordi, natijada hayotiy uydirmalar asosidagi maishiy ertaklar paydo bo`la boshladi. Shu zaylda ertaklar ijtimoiy-estetik hodisa sifatida xalq epik ijodiyotida mustahkam qaror topadi.

Ertaklarda xayoliy uydirmalar asosiy o`rinni egallaydi. Ular o`ziga xos qurilishi bilan ham ajralib turadi. Ertak kirish qismi, voqealar rivoji, tugallanmadan tashkil topadi. Ba`zi ertaklar «Bir bor ekan, bir yo`q ekan, bir podshoh (yoki cho`pon) bo`lgan ekan», «Sizga bog` bo`lsin, bizga hayot» kabi qisqagina boshlamalar bilan boshlansa, ba`zi boshlamalar ancha uzun bo`ladi. Masalan, mana bu boshlamaga e'tibor bering: «Ertagiyo ertagi, echkilarning bo`rtagi, qirg`ovul qizil ekan, quyrug`i uzun ekan, ko`k muzga mingan ekan, muruti singan ekan, g`oz karnaychi ekan, o`rdak surnaychi ekan, ola qarg`a azonchi, qora qarg`a qozonchi, chumchuq chaqimchi ekan, to`rg`ay to`qimchi ekan, bo`ri bakovul ekan, tulki yasovul ekan, ertagimning eri bor, yetti kunlik yeri bor, yetti kunlik yerida dumi kalta bo`ri bor. Bir bor ekan, bir yo`q ekan...».

Aksariyat ertaklarda an'anaviy tarzda ertak qahramonlari yor izlab o`zga olamga, o`zga makon va yurtlarga safar qiladilar. Epik qahramon muayyan shartni bajarish, ma'lum yetishmovchilikni bartaraf etish, tushida ko`rgan yoki xabarini eshitgan parini izlab topish maqsadida safarga chiqqanida ko`pincha o`z yorini o`zga yurtdan topadi. Bu motivning muayyan tarixiy asoslari mavjud.

Bahaybat maxluqlar haqida hikoya qiluvchi ertak va afsonalarda u yoki bu davrning ijtimoiy, hayotiy kurashlari, xalq manfaatlari o`zining badiiy ifodasini topgan. Ana shu buloq singari jo`sinqin, ummondek tubsiz, beba ho xazina bo`lmish **ertak** o`zining g`oyaviy mazmuni, badiiy qudrati bilan hamisha mehnat ahlini o`ziga maftun etib kelgan. Ertakning muhim xususiyatlaridan biri uning har doim xalq hayoti, kurashi, tarixi, psixologiyasi, dunyoqarashi, urf-odatlari bilan juda yaqin bog`langan bo`lishi, insonlarga axloqiy va ma`naviy yo`ldosh bo`lib kelishidadir. Ertak — insonning ma`naviy va jismoniy kuchiga ishonch ruhi bilan to`lib-toshgan. U insonga butun real va tabiatdan tashqari kuchlarning

bo`ysunganini ifodalaydi. Ertaklarda inson tabiat va ijtimoiy hayotda o`ziga dashman bo`lgan kuchlarga qarshi kurashda doimo g`olib chiqadi. Xalq o`z ertaklarida badiiy obrazlar orqali o`z dunyoqarashi, axloq normalari va boshqa ijtimoiy masalalarni o`rtaga qo`ygan va o`zicha hal etgan. Bu fikrlar, intilishlar, orzu-havaslar ommanning didiga, ruhiga yaqin obrazlar orqali ravon, jonli tilda yetkazib berilgan. Ertaklar sodda va tushunarli bo`lgani uchun katta va kichikka, savodli va savodsiz kishiga tez yetib boradi. Ular orqali insonning ijtimoiy axloq normalari ham shakllanadi. Ba`zan bu axloqiy normalar masal tarzida, *allegorik* ravishda ifodalanib kelgan. Bu hol, ayniqsa, **hayvonlar haqidagi** ertaklarda aks etgan. Xalqning kelajakka ishonchi, adolatning adolatsizlik ustidan g`alabasi, yorug`likning zulmatni yengishi, ozod va baxtiyor hayotga ergashish kabi g`oyalar ertaklarda yorqin obrazlar orqali tasvirlangan. Xalq ertaklaridagi bu motivlar g`oyaviyemotsional ta`sirni kuchaytiradi, mehnatkashlarning zulmkorlarga qarshi nafrat-g`azabini oshiradi va xalq ma`naviy hayotining ajralmas qismini tashkil etadi. Xalq dahosi bilan yaratilgan ertaklar yosh avlodning tarbiyasiga kuchli ta`sir qiladi va ma`naviy hissiyotni uyg`otadi. Ertaklar insonni o`z kuchi, o`z huquqi, o`z ozodligini anglatishi, undagi mardlik va vatanga muhabbat tuyg`ularini uyg`otishi bilan ham ma`naviy oziq berib kelgan. Xalq ertaklari el-yurtni ko`z qorachig`iday avaylab-asraguvchi ajoyib vatanparvar qahramonlarni ulug`ladi; ayollarning haq-huquqini himoya qildi; osmonda uchishni, oyga yetishni orzu qildi, „Oynayi jahon“lari orqali yer yuzida bo`layotgan voqealarni bilib turdi, uzoqni yaqin qildi; „Ochילדasturxon“lari bilan noz-u ne`matlar yaratdi; kishilar xarakteridagi yaramas odatlarni, noma'lum, noma'qul hislatlarni tanqid ostiga oldi; **mardlik, epchillik, dovyuraklik, mehnatsevarlik, halollik, vafodorlik, to`g`rilik, saxiyilik** g`oyalarini ilgari surdi, ulug`ladi. Safarga otlangan **botirning** bir siqim tuproqni o`zi bilan birga olib ketganligini hikoya qiluvchi ertakni eslang. Ana shu bir siqim vatan tuprog`i o`zgalar yurtida unga kuch-quvvat ato etadi, yaralanganda dardiga malham bo`ladi, maqsadga yetishida madad beradi. Ana shunday xalq prozasi — ertakda, ayniqsa, romantik tasvir kuchli bo`ladi. Unda qahramon jabr-jafo chekadi. Lekin oxiri baxtiyor bo`ladi, tengsiz jangda, kurashda g`olib chiqadi. Bunda

romantik yechim — xotima xalqning idealidan, uning orzu-umididan kelib chiqadi. Busiz mumkin emas, ertak xalqning o`z kuch-qudratini anglab olishga madad berishi, uni baxtiyor kelajakka tomon ilhomlantirishi, kurashga chorlashi va shu kurashning (abstrakt bo`lsa-da) g`alabasiga ishontirishi kerak. Bunday optimistik yo`nalish turli ertaklar (hayvonlar haqidagi ertaklarda ham, sehrli-afsonaviy ertaklarda ham, ijtimoiy-maishiy ertaklarda ham, hayotiy ertaklarda ham)da ufurib turadi. Misol tariqasida „Kambag`al qiz“, „Podachining qizi“, „Zumrad va Qimmat“, „Ota vasiyati“, „Ko`k qo`chqor“, „Uch og`ayni botirlar“, „Kambag`al-qashshoq“, „Ahmadlar“ kabi ertaklarni olib ko`raylik. Bunday ertaklarda mehnatkash xalqning mung va zori, qayg`u va hasrati ham, quvonchi va baxtli, shod va erkin kunlarga intilishlari ham o`z ifodasini topgan, yaxshi yashash haqidagi ezgu niyat, orzu-umidi aks etgan. O`tmishda qashshoq yashagan, og`ir mehnatdan tinkamadori qurigan, och-yupun, bir parcha nonga zor bo`lgan kishilar farovon turmush, yaxshi kunlar haqida orzuistaklarini o`z og`zaki ijdolari orqali bayon qilganlar.

Mehnatkash xalqning turmush sharoitini yaxshilashga qaratilgan bunday ertaklarning qahramonlari turli toifadagi kishilar: biri cho`ri, biri ishsiz — qashshoq, biri podachi, biri ovchi — mergan. Lekin barchasining ham intilishi va niyati bir: yaxshi yashash, sevgilisi visoliga yetish, el-yurt xizmatiga kamARBASTA bo`lish — bu yo`lda duch kelgan to`sinq va g`ovlardan dovyuraklik va jasorat ko`rsatib o`tishdan iboratdir. Ertak qahramonlari poklik, aql-zakovat, tadbirkorlik, qahramonlik bilan ish ko`rganliklari uchun ham omadlari keladi, baxtli bo`ladilar. Kichkintoy bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning hajmi qisqa, mazmuni sodda bo`ladi. Bu yoshdagি bolalar hali olam nima ekanligini bilmaydilar. Shuning uchun ularga tavsiya etiladigan ertaklar tabiat, hayvonot olami, do`stlik, mehnat ahli, jamoa, odob-axloq to`g`risida bo`lgani ma`qul. Bu davr bolalariga „Chivinboy“, „Qizg`anchiq it“, „Tuyaqush bilan qoplon“, „Maqtanchoq quyon“, „Rostgo`y bola“, „Arilarning g`azabi“, „Tulki bilan turna“, „Sholg`om“, „Qumursqa“, „Kaptar sovg`asi“ kabi ertaklarni o`qib berish foydalidir. Bog`cha tarbiyachilari va ota-onalar zimmasidagi eng

muhim ishlardan biri kichkintoylarni mehnatga muhabbat ruhida tarbiyalashdir. Bolani yoshligidan boshlab mehnatga o`rgatish, kichkinligidanoq unga bir yumush berib, ishga odatlantirish lozim. Unga buyuriladigan ish ahamiyatsiz, hatto „ish“ deyishga loyiq bo`lmasa ham, uning natijasi muhimdir. Oqibatda bolada yoshligidan mehnatni sevish, uddaburonlik, tirishqoqlik kabi fazilatlar shakllana boradi. Bola bog`chaga borganda hayotda mehnatsiz yashab bo`lmasligini ma`lum darajada idrok etgani ma`qul. Bog`chada bajarishi kerak bo`lgan yumushlarni bolaning o`zi erkin ishlasin, xatolari uchun o`zini javobgar sezsin. Yosh qalb o`zi bajarayotgan ishning natijasini anglasin, fikr yuritishga, to`g`ri ishlashga, g`ayrat qilishga ko`niksin. Ammo bolada bunday malakalar birdan hosil bo`lmaydi, balki asta-sekin yuzaga keladi. To`g`ri tarbiyani juda erta, oiladan, bog`chadan boshlash kerak. Bolada mehnat malakasi vujudga kelsa, u ota-onasi, kattalarning ko`rsatib turishini kutib o`tirmay, o`zi eplab ketaveradi. Ishga o`rganish va o`rgatishda e'tibor beriladigan narsa — har ishni o`z vaqtida bajarishga odatlantirishdir. Ishga odatlanish ham, uni o`z vaqtida bajarish ham tarbiyada katta ahamiyatga ega. Har ish o`z vaqtida qilinmasa, ko`p yumushlar yig`ilib qoladi, yuzaki, sifatsiz, pala-partish bajariladi. Shuning uchun har qanday ishni o`z vaqtida g`ayrat va matonat bilan ado etish lozim. Chunki dunyodagi barcha tirik mavjudot harakat qiladi, intiladi va shu tufayli hayotda zarur bo`lgan narsalarga yetishadi. Hatto arilar, chumolilar va qushlar ham tinimsiz mehnat qilib, yozdan boshlab qish g`amini yeydilar.

Shu o`rinda xuddi inson kabi tinib-tinchimas, mehnatkash qumursqlar va ular haqida xalq to`qigan „Qumursqa“ ertagi o`qib, hikoya qilib berilsa, samarasi yaxshi bo`ladi. Hayot shunday: kim tadbirkorlik bilan erinmay ko`p mehnat qilsa, sog`lom, boy-badavlat yashaydi, xor-zor bo`lmay umr kechiradi. **Qumursqa maqtanchoq emas, u oddiy va sodda.** Shu fazilatlari bilan ajralib turadi. Savol-javoblarda muz, bulut, quyosh, yomg`ir, yer, o`t, mol, bo`ri, mergan-u sichqon kabilardan ham qumursqa ustun chiqadi. Bu yoshdagi bolalarga tavsiya etiladigan ertaklarning asosiy qismini to`g`riso`zlik, halollik, birovchlarni aldamaslik kabi g`oyalar ifodalangan asarlar tashkil etgani ma`qul.

Hayvonot olamida ham do`stga mehribonchilik, g`amxo`rlik mavjudligi „Arslon bilan it“, „Echki, qo`y va bo`rilar“ kabi ertaklar orqali beriladi.

„Tuyaqush bilan qoplon“ ertagida hayvonlar o`rtasida bir-birlariga yordam berish, ayniqsa, boshlariga kulfat tushganda yurakdan, samimiy ko`maklashish g`oyasi yotadi. Qoplonning boshiga musibat tushdi. tomog`iga katta bir suyak qadalib qoldi. Dod-faryod qildi. Tuyaqush qoplonga yordamga kelib: — Osmonga qarab og`zingni ohib tur, men suyakni olib qo`yay, — debdi qoplonga. Qoplon osmonga qarab og`zini ohib turibdi. Tuyaqush uzun tumshug`ini qoplonning og`ziga solib, tiqilib qolgan suyakni sug`urib tashlabdi. Qoplonning ko`zлari ravshan bo`lib, o`limdan qutulibdi. Biroz orom olgandan keyin qoplon tuyaqushga qarab shunday debdi: — Sen mard ekansan, menga yaxshilik qilding, endi ikkalamiz do`s^t bo`lamiz, zarur vaqtda bir-birimizga yordamga kelamiz, — debdi. Tuyaqushga bu gap ma`qul bo`libdi. Tuyaqush bilan qoplon ikkalalari do`s^t bo`libdilar. Xalqda, o`zga bilan do`s^t bo`ldingmi, bir umr bo`l, unga yaxshi-yomon kunlarida riyokorlik ko`rsatma, degan gap bor. Tuyaqush bu yo`ldan bormaydi. Oradan ko`p vaqt o`tadi. U jo`rttaga qoplonni sinamoqchi bo`lib, kunlardan bir kun: — Voy dod, o`lyapman, qoplon, meni qutqar! — deya bor ovoz bilan qoplonni yordamga chaqiradi. Qoplon chin so`zli, do`s^tga sadoqatli, g`amxo`r va mehribon bo`lganligi uchun zudlik bilan tuyaqushning oldiga „shox-butoqlar orasidan ustidagi junlari yulinib, harsillab yetib kelibdi“. Lekin u tuyaqushning yuzida tabassumni ko`rib hayron bo`ladi. Tuyaqush surbetlik bilan „Ko`rmaganimga ancha vaqt bo`ldi, ahd-paymonimiz esingdan chiqib qolmadi-mi, deb seni sinab ko`rmoqchi edim“, deydi. Bu gapdan qoplon qattiq ranjiydi, dili og`riydi, do`s^tidan ko`ngli qoladi. Do`s^tni aldagani aslida o`zini aldaydi. Birovni bir marta aldadingmi, tamom, u senga boshqa ishonmaydi. Tuyaqush ham shunday bo`ladi. Bir kuni bo`ri uni ushlab oladi. Tuyaqush qancha baqirib-chaqirmsin, qoplon „Do`stim jo`rttaga dodlayapti“, deb o`ylaydi va oldiga kelmaydi. Tuyaqush bo`riga yem bo`ladi. Qo`li ochiq, saxiy bo`lish, do`s^tga sadoqat ko`rsatish bu davrda o`qiladigan ertaklarning asosiy mag`zini tashkil etishi kerak. „Tulki bilan turna“ ertagiga nazar tashlasak, bu holning butunlay teskarisini ko`ramiz. Dunyoda tulki zotidek mug`ambir,

aldamchi, riyokor mavjudot bo`lmasa kerak. Ko`p ertaklarda turna insonga yaqin yuradi, unga ko`maklashadi, yordam beradi, saxiylikda ibrat ko`rsatadi. Ertakda tulki va turnaning do`scht tutingani haqida gap boradi. Maqtanchoq, mug`ambir, ayyor tulki oddiy, sodda turnani uyiga chaqirib: — Albatta kelgin, jonginam, albatta, azizim, juda yaxshilab mehmon qilaman! — deydi. Ba'zan yangi do`sning fe'l-atvori qanday ekanligini o`zi yaxshi bilmay yurakdagi borini oshkor etadigan bolalar kabi turna ham tulkiga ishonadi, chinakamiga meni mehmon qilar ekan-da, degan o`y-xayol bilan uning uyiga keladi. Tulki shirguruch pishirib, turnaning oldiga taqsimchada qo`yadi. Turna uzun tumshug`i bilan taqsimchaga taq-taq uradi, ammo hech narsa yeya olmaydi. Ayyor tulki esa bir zumda shirguruchni o`zi yeb qo`yadi. Ertakda turnaga alam qiladigan joyi shuki, tulki o`zi pishirgan taomni o`zi yeb tugatsa-da, xushomadgo`ylikdan qaytmaydi. „Aybga qo`ymaysan-da, jon do`stim! Yaxshilab mehmon qilishga boshqa narsa topa olmadim!“ deb surbetligini ochiq namoyish etadi. Bu esa bolalarning qahr-g`azabini keltiradi. Ertak hayotda tulki kabi ochko`z, aldamchi bo`lmaslikka da`vat etadi. Turna ham bo`sh kelmaydi. Tulkini uyiga chorlab, bo`yni ingichka xurmachaga o`zi tayyorlagan ovqatni qo`yib, uni bir zumdayoq uzun tumshug`i bilan o`zi yeb qo`yadi. Turnaning topqirligi kichkintoylarni xursand qiladi. Ularda qilmish- qidirmish, birovga nima qilsang, albatta, o`zingga qaytadi, degan tushuncha paydo bo`ladi. Xullas, bolalar o`zlari tinglagan ertaklari yordamida atrof-olam bilan tanishib, nima yaxshi-yu, nima yomonligini bilish orqali ma`naviy dunyosi boyib, voyaga yetadilar.

QUMURSQA (O`zbek xalq ertagi)

Xalq og`zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o`qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta`sirChanligi, o`tkirligi, ma`nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko`pChligida real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo`shilib ketadi. Majoziy ertaklarda asosan hayvonlar ishtirok etadi.

Ertakning o`tkir maroqli syujeti, voqeа rivojidagi favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g`oyaviy yo`nalishi, unda ezgulik kuchining -

yaxshilikning doimo g`alaba qilishi bolalarni o`ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so`z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta`sirchanligi, ifoda vositarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarlidir. Ertakda qatnashuvchiilar ko`pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo`lgan yovuz, baxil, ochko`z obrazlarga bo`linadi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o`quvchilar unda to`g`rilik, halollik g`alaba qilganidan, kambag`al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya`ni yaxshilik, ezgulik ro`yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo`lishini istaydilar. Masalan, «Halollik» ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag`allarga yordam ko`rsatish, o`z mehnati bilan hayot kechirish bo`lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g`oyasi ilgari surilgan bo`lsa, «Hiylagarning jazosi» ertagida (4-sinf) soddadilning to`g`riliqi hiylagarning makri ustidan g`olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g`oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to`g`riso`zlilikning g`alabasi bilan yakunlanadi. Bunday g`alaba maishiy ertaklardan tashqari, sehrli ertaklarda ham ifodalangan.

Ertak bolalarda qahramonlarning xatti-harakatini muhokama qilib, baholash ko`nikmasini o`stirishi bilan birga yaxshilikning doimo g`alaba qozonishiga ishonch uyg`otadi. O`quvchilar ertakni tahlil qilish jarayonida «Kishilardagi qanday sifatlar sizga yoqdi? (yoki yoqmadi?) Nima uchun?», «... nima uchun jazoland? (yoki rag`batlantirildi?)», «Nima uchun ertakdagagi ba`zi qahramonlarga hatto tabiat kuchlari ham yordam beradi? (yoki ba`zilaridan yuz o`giradi?)» kabi savollarga javob topish jarayonida mushohada qiladilar, muhokama qilib, xulosaga keladilar.

Boshlang`ich sinflarda hayvonlar haqidagi ertaklar ko`proq o`qitiladi. «Bo`rining tabib bo`lgani haqida ertak» (Anvar Obidjon), «Ko`zacha bilan tulki», «Olapar, Mosh, Musicha» kabi ertaklar aniq hayotiy hikoyalar tarzida o`qitiladi va tahlil qilinadi.

Ertak matni ustida ishlashda tanlab o`qish, savollarga javob berish, o`quvchilarning o`zlari ertak mazmuniga oid savollar tuzib, javob berishlari, reja

tuzish, qayta hikoyalash, ijodiy davom ettirish, ertak aytish, qahramonlarni grafik tasvirlash kabi ish turlaridan foydalilanadi. Bunday ertaklarda hayvonlarning odatlari tahlil qilinadi, ammo ularni kishilar xarakteriga taqqoslash tavsiya qilinmaydi.

Maishiy ertaklarning yana bir xususiyati unda ijodkor shaxsining o`z davri, zamonning eng ilg`or, hali ko`pchlikka ma`lum bo`lmagan tafakkuri mevalarini uqish mumkin. Ba`zan esa, yaqin kelajakda sodir bo`lishi mumkin bo`lgan voqeahodisalarning «bashorati» ham ifodalangan bo`ladi. Antuan de Sent Ekzyuperining kichikina Shahzodasi oyga, o`zga sayyoralarga sayohat qiladi, ammo yerdagi, o`z uyidagi aziz tuyg`ularni, jonivorlarni, balki xotiralarini hech qayerdan topa olmaydi. Xuddi Shunday holatni Andersennenning “Suv parisi” ertagida ham uchratamiz. Asar qahramoni kenja malika suv betini ko`rishni orzu qiladi, quyoshni, daraxtlarni, odamlarni ko`rish uning armoniga aylanadi.

Guliver o`z sayohati davomida ulkan va mitti odamlar yurtida (ulug`vor va bachkana jamiyatlar) bo`lib qaytadi. Umuman olganda shu kabi adabiy ertaklar o`z jozibasi bilan bolani o`ziga rom etadi. Uni vataniga va xalqiga sadoqatli, mehnatsevar, halol, pok, vijdonli inson bo`lib tarbiyalanishida muhim ro`l o`ynaydi. Chet el adiblarining ertaklari ta`sirida o`zbek bolalar adabiyotiga ijobiy ta`sir etdi. Shuning uchun keyingi 15-20 yil ichda bolalar adabiyotining obro` e`tibori, bunda adabiy ertaklarning o`rni nihoyatda kuchaydi. Rus adabiyotining S.Marshak, A.Barto singari adiblari asarlarini deyarli butun dunyo bolalari o`qib chiqishdi. O`zbek adabiyotida ham M.Osim, X. To`xtaboevlarning hikoya va qissalarini Q.Muhammadiy, T.Adashboev, A.Obidjon kabi shoirlarning she`r hamda ertaklarini respublikamiz bolalari qiziqib o`qishmoqda.

Maktab tajribasidan ma`lumki, kichik yoshdagi o`quvchilar ertakdagagi hayvonlar gapirmasligini, tulki va turna bir-birinikiga mehmonga bormasligini yaxshi biladilar, ammo ertaklar dunyosini hayotiy hikoya kabi qabul qiladilar. Ertakni o`qib tahlil qilganda, barcha ishlar uning mazmunini yaxshi idrok etishga, syujet rivojini, qatnashuvchi personajlarning xatti-harakati, o`zaro munosabatlarini to`g`ri tasavvur etishga yo`naltiriladi. Bunda tanlab o`qish va qayta hikoyalashning

ahamiyati katta. Masalan, «Odobli bo`lish osonmi?» (A. Obidjon) ertagini mazmunini o`zlashtirish uchun quyidagi topshiriqlardan foydalanish mumkin:

1. Sichqonchaning onasi bilan qilgan suhbatini o`qing. Sichqonchaning «Odobli bo`lish uchun nimalar qilish kerak?» degan savoliga onasi qanday javob qaytarganligini so`zlab bering.
2. Sichqonchaning Mushuk bilan uchrashgan holati aks ettirilgan o`rinni topib o`qing. Nima uchun «Shum Baroq» ko`zidagi yovuzlik birdaniga so`nadi?
3. Echki nima uchun Sichqonchani «Kam bo`lma» deb duo qiladi? Shu o`rinni topib o`qing.

Ertakni tahlil qilishning oxirgi bosqichda «Ertakda sizga juda yoqqan joyini topib o`qing», «Nima uchun aynan shu joyi yoqqanini ayting», «Hayotingizda ertakdagি voqealarga o`xhash voqealar bo`lganmi?» kabi savol-topshiriqlar yordamida o`quvchilarning ertak xulosasini tushunishlariga erishiladi. Boshlang`ich sinf o`quvchilari hayvonlar haqidagi majoziy ertaklardan tashqari, «Davlat», «Ilm afzal», «Hiylagarning jazosi», «Hunarsiz kishi o`limga yaqin» kabi maishiy ertaklarni ham o`qiydilar. Bunday ertaklarda xalq o`z hayotini hikoya qiladi, shu sababli o`quvchilar ertakni o`qigach, o`tmishdagi xalq hayotini, o`y-fikrlari va orzu-istiklarini bilib oladilar.

Bunday ertaklarni tahlil qilish badiiy hikoya tarzida uyushtiriladi. Bolalar O`qituvchi rahbarligida ertakda qatnashuvchilarning hulq - atvori, ayrim

xatti-harakatlarini baholaydilar, ularning bir-birlariga bo`lgan munosabatlarini aytadilar va shular asosida ayrim obrazlar haqida xulosalar chiqaradilar, ertak rejasini tuzadilar, ertakni rollarga bo`lib o`qiydilar.

«*Davlat*» ertagi (4-sinf) oddiy turmushga tegishli hodisalarini tasvirlovchi ertakdir. Ertakni o`qishga tayyorlash uchun ota-bobolarimiz atrofni, tabiatni, borliqni qanday tasavvur etishlari haqida suhbat o`tkaziladi. Bunday suhbat ertakdagи badiiy obrazlarni, ularning o`zaro munosabatlarini, xulq-atvorlari, xarakterlarini to`g`ri tushunishga yordam beradi. «*Davlat*» ertagi matni ustida ishslash jarayonida o`quvchilar «*Dehqonning xonadoni qanday hayot kechirar ekan?*», «*Nima uchun Davlat dehqonning xonadonidan ketishni istamaydi?*» kabi

savollarga javob topish orqali ertak qahramonlarini baholaydilar, ahil va inoq bo`lib, halol mehnat qilish lozim degan xulosaga keladilar.

Ertak ustida ishslashda bolalarni ertakni o`qishgagina emas, balki uni aytib berishga o`rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og`zaki nutqni o`siradi, bolalar nutqini yangi so`z va iboralar bilan boyitadi.

O`quvchilarni 1-sinfdayoq ertak tilidan erkin foydalanishga o`rgatish uchun ertak bilan birinchi tanishtirishda uni o`qituvchi aytib berishi mumkin.

O`quvchi ertak mazmunini o`zlashtirib olgandan so`ng, uning tili ustida ishslashga alohida ahamiyat qaratilishi zarur. Ertak mazmunini qayta hikoyalashda, qahramonlarga tavsif berishda o`quvchilarning o`z nutqida til vositalaridan o`rinli foydalanish talab qilinadi. Til vositalaridan foydalanish uchun talab va vaziyat, ehtiyoj yaratish zarur.

Majoziy ertaklardan yana qator ertaklar berilgan. Ertak tilida shunday so`z va iboralar borki, ular bolaga o`zgacha ta`sir ko`rsatadi. Masalan, «Yo`lbars, Tulki va Bo`ri» ertagida «Tog` echkisi siz ulug`imizniki bo`lsin», «Quyon siz podshohimizning ertalabki nonushtangizbo`lsin», «Kiyik kechqurungi taomingiz, qo`y kunduzgi xo`ragingiz bo`lsin» kabi gaplar tarkibidagi ajratib ko`rsatilgan so`zlarga o`quvchilar diqqati qaratilib, ertakni so`zlab berayotganda ulardan nutqda foydalanishlariga erishish zarur.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishslash, ularda ilgari surilayotgan g`oyalarni bolalar ongiga etkazish, yod oldirish yo`li bilan bog`lanishli nutqni o`sirish, nutqning ta`sirchanligini oshirish lozim. Masalan, «Rostgo`y bola»

(1-sinf) ertagida bola o`z rostgo`yligi bilan podshoga ma`qul bo`lganligi hikoya qilingan. Ertak g`oyasiga mos xulosa esa «*Boshingga qilich kelsa ham to`g`ri gapir*» maqoli bilan ifodalangan. O`quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olishsa, o`zлari ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishlari mumkin.

Bolalar folklorida nisbatan yirik epik janr-ertaklar hisoblanib, u g`ayriodatiy tarzda turli-tuman voqelikni, borliqni o`ziga xos tarzda ifodalashi bilan ajralib turadi. Ertaklardagi evrilishlar, bir jonzotning ikkinchisiga aylanib qolishi sifat

o`zgarishining miqdor o`zgarishiga olib kelishi; zamon va makon birligining yo`qolishi va uch olam- yer, osmon, yer ostida hayot borligi, ularning doimo birbiriga bog`liq ekanligi qiziqarli tarzda bayon etiladi. Masalan, «*bulbuligo`yo*» ertagidagi qush sifat o`zgarishiga uchraydi, ya`ni g`aroyib qush «oy desa yuzi, qalam desa qoshi, kunduz desa soch bor» sohibjamol qizga aylanadi yoki kuyov bo`lish maqsadida dev xushro`ygina, shahzodasifat yigit suratiga kiradi, maqsadiga erishib bo`lib, devda yana sifat o`zgarishi-bir yag`ir xachirga aylanib, tuproqqa belanishi kuzatiladi. Shuningdek, ertaklardagi hayvonlarning o`zaro almashinishi, yevrilishi mantiqiy izchillikda yuz beradi. Masalan, «*kashmiri*» ertagidagi yigit ajoyib otga, so`ng tuyaga aylanadi, kashmiri uni so`ymoqchi bo`lganda, kaptar bo`lib uchib ketadi, qizning otasi burgut bo`lganda, yigit baqaga aylanib suvga kiradi, kashmiri laylak bo`lib uni izlaydi. Yigit bedana bo`lib uchib ketsa, uni qiyg`ir bo`lib axtaradi, yigit gulga aylansa, kashmiri bulbul, tariq bo`lib sochilib ketsa, chol uni tovuq bo`lib cho`qiydi va nihoyat yigit mushukka aylanib, jo`ja va tovuqni eb qo`yadi. Matndagi hayvonlarning tabiatan bir-biriga zid qo`yilishi matnga xos antonimlikni vujudga keltiradi, bu esa ertakni miriqib tinglayotgan bolaning olam haqidagi tasavvurini, o`zi bilgan tushunchalarning hajmini kengaytirishga yordam beradi. Yoki ertaklardagi voqealar ko`z ochib yumguncha bo`lib o`tadi, «*kampir shaftolini artguncha*», «*Chol choyni ho`plaguncha*» kabi noaniq numerativlari bir makondan katta tezlikda ikkinchi makonga o`tib qolishi, zamon va makon birligining buzilishini ko`rsatadi. Masalan, uchar ot yordamida yalmog`iz ko`z ochib yumguncha o`z makoniga yetadi («*Qilichbotir*» ertagida). ertaklarga alohida e`tibor bilan qaragan o`zbek oilalarida qadimdan buvilar nabiralariga quyidagi aytimni o`rgatib, uni takrorlab, so`ng uplashni buyurganlar:

Yotdim tinch, yostig`im kiprinch,
Dinin musulmon, tilagim iymon,
Pech eshidiga bir tup daraxt,
Barglari zarvaroq,
Bizdan sizga duoi salom,

Kuraish shoxli ilonga.

(kuraish, urug` nomidan)

Parchada uch olam yer-pech eshigi deb, osmon-daraxt barglari zarvaroq tarzida, er osti esa kuraish ilon mamlakati deb tasvirlangan, ya`ni uch olamning tinchligi, osoyishtaligi niyat qilingan. Ertaklarda ham bu uch olamning tabiiy-ruhiy bog`liqligi unda qo`llangan hayvonot olami yordamida ochib berilgan. Masalan, Kenja botirning er ostidan yuzaga chiqishi («Semurg`qush») yoki qizning hovuz tubidagi ilonlar sultanatiga tushib qolishi («opa-uka»), «kampir va o`g`il» ertagidagi yigitning no`xat poyasida qizil, qora, sariq devlar makoniga chiqib borishi, faqat sehrli, qahramonlik, maishiy, hayvonlar haqidagi ertaklardagina yuz beradi. Uch olamda hayot davomiyligini ta`minlab turuvchi hayvonot olamini quyidagicha tasnif etish mumkin:

1. Yerdagi hayvonot olami: ular an`anaviy o`rmon hayvonlari bo`ri, tulki, sher, yo`lbars, shoqol, toshbaqa, tipratikan, ayiq hamda qurt – qumursqa kabi hasharotlar;
2. Er ostida hukmron sifatida tasvirlangan sudraluvchilar oilasiga kiruvchi-ilon;
3. Osmon egalari deb tasvirlangan qushlardan: *burgut*, *lochin*, *qirg`iy*, *bulbul*, *g`oz*, *laylak* singari jonzotlar uchraydi yerdagi hayvonlar orasida yirtqich, sut emizuvchilar oilasiga kiruvchi bo`ri «Yovvoyi mushuk», «Tulki va bo`ri», «Susambil», «O`tinchi chol» ertaklarida o`zining laqmaligi, ochko`zligi sababli bog`bondan kaltak yeydi, *mushukdan* qo`rqadi, chol uni aldaydi, uy hayvonlaridan pand eydi. O`zbek xalq ertaklarida bo`ri ochko`z va laqma singari majoziy ma`nolarni ifodalaydi. Tulki esa, aksincha, ayyor, quv, o`z jonining huzurini biladigan olg`ir sifatida namoyon bo`ladi. «Shum tulki» ertagida ayiqqa, bo`riga yaldoqlanib, ularga tovuq patidan bolish keltiradi, «Yovvoyi mushuk» ertagida esa mushukka yaldoqlanib, «yangi podshoning» yonida yurishga harakat qiladi, «Ayyor tulki» ertagida esa bo`rini quduqda qoldiradi, «bo`ri bilan tulki» ertagida bo`rini qopqonga ilintirib, undagi go`shtni o`zi eydi, shu ertak oxirida ayyorlikni yaxshilik yo`lida sarflaydi, u qo`shtchini bo`rining zulmidan asrab qoladi.

Hayvonlar haqidagi ertaklarda qarama-qarshi kuchlarning birligi va kurashi ertak syujetini rivojlantiradi, ayyor tulki va laqma bo`ri, ayyor mushuk va laqma o`rmon hayvonlari o`ziga xos sifatlari bilan vujudga keltiradi. Yirtqich o`rmon va dasht hayvoni bo`lgan sher maishiy ertaklarda saroy qo`riqchisi, sehrli ertaklarda yalmog`iz kampirning xizmatchisi, hayvonlar xaqidagi ertaklarda esa jonzotlar sultoni, shohi sifatida tasvirlanib, laqma, zolim kabi majoziy ma`nolarni yuzaga chiqaradi. «qo`chqorxon to`ra» ertagidagi qo`y sher yordamida och bo`rilardan, so`ng sherning o`zidan aql – zakovati, fahm – farosati bilan qutuladi. «O`ynang, kuchugim, o`ynang» deb nomlangan hayotiy ertakda sherning dasht – biyobondagi bahaybat yirtqich hayvonligi tasvirlanadi. Yoki «Ozoda chehra» ertagida ham sher shoh qizini oti bilan birga havoga otadi, ya`ni kuchli, yirtqich hayvon sifatida namoyon bo`ladi. Ertak qahramonlarining jasur, kuchli ekanligini sinash uchun sher, yo`lbarslardan («Kenja botir», «O`ynang, kuchugim, o`ynang», «Muqobil toshotar» ertaklarda) foydalilanadi, ya`ni *sher*, *yo`lbars* obrazlari ertaklarga xos vazifa bajaradi. «Muqobil toshotar» ertagida ham yo`lbars malikaga hujum qiladi, yigit uni qutqaradi, so`ng podsho muqbil toshotarga Shunday shart qo`yadi: «-Ey, pahlavon yigit! Qizimni senga berishga roziman, lekin bir shartim bor: ikki qo`lingda to`rttadan sakkizta yo`lbarsni etaklab kelasan. Agar shu shartimni bajo keltirsang, qizim seniki». Ko`rinadiki, o`zbek xalq ertaklarida hayvonlar Hasharotlar turkumiga kiruvchi chumolilarning mehnatkash, tinib-tinchimasligi tilda maqol, matal – iboralarda o`z aksini topgan, ertaklarda esa do`s, birodarligi bilan ajralib turadi. «kampir va o`g'il» ertagida no`xatvoy chumoli, qurt-qumursqalarning podshohlaridan do`s-birodarlari borligi, ularni tutatqi yordamida chaqirganligi, ming-ming, o`n ming chumolilarni yig`ib, bir kechayu bir kunduzga qolmasdan daladagi barcha tariqlarni terib, qoplab berishligi tasvirlanadi.

Ertaklarda uy hayvonlari ham qatnashib, o`ziga xos voqelikni yuzaga chiqaradi. Tarixiy taraqqiyot natijasida madaniylashgan otlar ertaklarning yetakchi qahramonlaridan bo`lib, ular g`ayriodatiy uchar otlar va oddiy otlarga bo`linadi, ya`ni «Qilich botir», «Olmos botir» ertaklarida uchar ot, «Malikai Oyxumor»

ertagida rahnomo, «sohibqiron» ertagida chopqir ot, «Egri va to`g`ri» ertagida jasoratli, qo`rqmas ot sifatiga ega bo`ladi. «Malikayi oyxumor» ertagida ot shunday vasiyat qiladi: «ey, malikayi Oyxumor, mening ajalim etdi, endi men o`lamani, lekin meni shundoq tashlab ketma. Mening ikki cho`qqim senga ikki cho`ri qiz, ikki ko`zim ikki chiroq, tezagini oltin, tanam esa senga bir qo`rg`on bo`ladi, jonim bir qarchig`ay qushga aylanadi. Mening dumimdan bir tutamini olib qolib, tutatsang, ana shular hoziru nozir bo`ladi, - debdi-da, jonivor bir osmonga intilib o`lib qolibdi.» Bu misoldagi ot vasiyati uning rahnamo, himoyachi ekanligidan dalolat beradi. «tilla taroq» kabi ba`zi ertaklarda esa dev otga aylanib, ziyon-zahmat etkazadi, bu esa «*otning devi bor*» degan animistik qarashdan yuzaga kelgan, ya`ni aksariyat ertaklarda ot ezgulik timsoli. Yana ba`zi ertaklarda ziyon etkazuvchi deb tasvirlanadi. Ertaklarda eng ko`p ko`llanadigan uy hayvonlaridan yana biri it bo`lib, uning vafodor, qo`riqchiligi matnda o`ziga xos tarzda namoyon bo`ladi. Biroq «Sohibqiron», «Opa-uka» ertaklarida podsho xotinlarining chaqaloqlari aynan kuchuk bolalari bilan almashtirib qo`yiladi. Bu holat qadimdan itga homiy deb qarash, urug`-qabilalarning e`tiqodi bilan izohlanishi mumkin. Biroq it vafodo obraz tushunchasiga yaqin turadi, shu bois ertaklarda inson bolasi yirtqichlar bilan emas, aynan kuchuk bolasiga almashtirilgan bo`lishi mumkin.

Uch olam birligining tarkibiy qismi bo`lgan yer osti ilon bilan bog`lanadi, ya`ni sudralib yuruvchilar oilasiga mansub zaharli ilon ertaklarda yer osti mamlakatining egasi,adolatli, insonga og`a-birodar va albatta zaharli jonzot deb tasvirlanadi. Masalan, «Opa - uka» ertagida hovuzga tushib ketgan qizga ilonlar o`z makonidan joy beradi, hasan va husanga ikki beshik in`om etadilar yoki «nodon bola» ertagidagi ilon adolat va rahm-shafqat yuzasidan har kungi qatiq evaziga bir tillani kosaga tashlab ketadi, biroq ochko`z bola uni o`ldirmoqchi bo`lganda, ilon bolaning yuragiga chang soladi, yana bir «Kichikinajon - kichikina» ertagida ilonshoh «assalomu alaykum» so`zi hurmatidan og`a-inilarni o`ldirmaydi, ertak oxirida esa bir olmadan paydo bo`lgan kichikinajon va ilon bolasi aka-uka bo`lib, bir-birlariga yordam beradilar. Ko`rinadiki, *ilon* obrazi ma`no mundarijasidagi zaharli so`ziga to`g`ri keladi. Ingliz olimi Dessmond

Morris bolalarning hayvonlarga munosabatini aniqlaganda, turli millat kishilari va ularning farzandlarida ilondan qo`rqish, ijirg'anish, uni o`ldirishga harakat qilish kabi emotсional – ruhiy holatni¹ kuzatgan, ertaklar esa bolada aynan Shunday salbiy hissiyotni yo`qotishiga yordam berishi mumkin.

Ko`k – osmon metaforik ko`chim orqali ifodalanganda, bu so`zda doimiy tinchlik, osudalik, pokizalik, eзgulik ramzi yashiringan, shu bois ertaklardagi qushlar ham aksariyat yaxshilikka xizmat qiladi. Jumladan, ertaklarda: - podsho qush (“Ur to`qmoq” ertagidagi *laylak*);

- vafodor do`s («Uch og`a - inilar» ertagidagi *to`ti qush*);
- xabarchi qush («Cho`pon bilan qiz», «non qudrati» ertaklaridagi *to`rg`ay qush*);
- tabib qush («o`tinchining qizi» ertagidagi *ko`k kaptar*, «olmosbotir» ertagidagi bulbuligo`yo) kabilarga bo`linadi. Shuningdek:
- semurg`* – kimning boshiga qo`nsa, podshoh bo`ladi deb ta`riflangan, baxt, davlat qushi;
- anqo qush – topilmas, noyob qush («qahramon»);
- bulbuligo`yo* – sayroqi sehrli qush sifatida ertaklarda qo`llaniladi. Xullas, ertaklar bolalarning aqliy-jismoniy jihatdan kamol topishida yordam beruvchi, ularni ruhiy quvvat bilan ta`minlovchi xalq poetikasi hisoblanadi, unda qo`llangan lisoniy birliklar, bola nutqining shakllanishiga va o`sishiga katta yordam beradi bunda bola tafakkuri va ularning borliqni o`ziga xos idrok etish usuli ham inobatga olinadi.

Yuqoridagidan ma`lum bo`lishicha, o`zbek xalq ertaklarida o`ziga xos obrazlar mavjud bo`lib ular tarixiylik, milliylik jihatidan bir-biriga juda bog`liqdir. O`zbek xalq ertaklarida uchraydigan obrazlarning hammasi ham boshqa ertakalada uchramaydi. Mehnat tarbiyasini berishda majoziy obrazlarning ahamityati katta bo`lib o`quvchilar ularni tashqi ko`rinishi, hatti-haraktlari ayniqsa gapirishlariga juda qiziqishadilar. Qiziqarli syujetlar asosida ularni tarbiyalash asosiy usullaradan biri sanaladi. Shunday qilib,

ertakalaradagi majoziy obrazlar oqali o`quvchilarni tarbiyalash asosiy vositaladan biri sanaladi.

2.2. Boshlang`ich sinflarda ertak janrining berilishi va uning o`quvchi shaxsi tarbiyasidagi o`rni

Xalq og`zaki ijodida ertak janrining bolalar tomonidan yaxshi qabul qilinib, qiziqib o`qilishining sabablaridan biri ertak tilining ta`sirchanligi, o`tkirligi, ma`nodorligi va xalq tiliga yaqinligidir. Ertaklarning ko`pchiligidagi real hayot tasviri sarguzasht elementlar bilan qo`shilib ketadi.

Ertakning o`tkir maroqli syujeti, voqeа rivojидаги favqulodda ajoyib vaziyat bolalarni maftun qiladi, undagi mard, kuchli, topqir, dovyurak, chaqqon qahramonlar, ertakning g`oyaviy yo`nalishi, unda ezgulik kuchining – yaxshilikning doimo g`alaba qilishi bolalarni o`ziga tortadi. Ertakda qabul qilingan hikoya qilish shakli bir xil so`z va iboralarning qayta-qayta takrorlanib turishi, ohangdorligi, tilining ta`sirchanligi, ifoda vositalarining jonliligi, bolalar uchun juda qiziqarliligidir. Ertakda qatnashuvchilar ko`pincha rahmdil, saxiy, adolatli hamda ularning aksi bo`lgan yovuz, baxil, ochko`z obrazlar bo`ladi.

Ertakning pedagogik qiymati shundan iboratki, o`quvchilar unda to`g`rilik, halollik g`alaba qilganidan, kambag`al kishilar qiyinchilikdan qutilganidan, ya`ni yaxshilik, ezgulik ro`yobga chiqqanidan va yomonlik, yovuzlik mahkumlikka uchraganidan quvonadilar. Ular hayotda ham doimo shunday bo`lishini istaydilar. Masalan, «Halollik» ertagida (3-sinf) asosiy fikr kambag`allarga yordam ko`rsatish, o`z mehnati bilan hayot kechirish bo`lib, bu hatto butun xalq istagi ekanligi g`oyasi ilgari surilgan bo`lsa, «Hiylagarning jazosi» ertagida (4-sinf) soddadilning to`g`riliги hiylagarning makri ustidan g`olib kelishi, xiyonat jazosiz qolmasligi g`oyasi ilgari surilgan. Har ikki ertak ham to`g`riso`zlilikning g`alabasi bilan yakunlanadi.

Ertak ustida ishlashda bolalarni ertakni o`qishgagina emas, balki uni aytib berishga o`rgatish ham muhimdir. Ertak aytish og`zaki nutqni o`stiradi, bolalar nutqini yangi so`z va iboralar bilan boyitadi.

Ertaklarda keltirilgan maqollar ustida ishslash, ularda ilgari surilayotgan g`oyalarni bolalar ongiga yetkazish, yod oldirish yo`li bilan bog`lanishli nutqni o`stirish, nutqning ta`sirchanligini oshirish lozim. Masalan, «*Rostgo`y bola*» (1-sinf) ertagida bola o`z rostgo`yligi bilan podshoga ma`qul bo`lganligi hikoya qilingan. Ertak g`oyasiga mos xulosa esa «*Boshingga qilich kelsa ham to`g`ri gapir*» maqoli bilan ifodalangan. O`quvchilar ushbu maqol mazmunini tushunib olishsa, o`zlar ham yuqoridagi kabi ertak tuzib, hikoya qilib berishlari mumkin.

Ertakni o`qib, mazmuni bilan tanishtirilgach, o`quvchilardan *shaylanib, ro`parasida, sharbat, xayrli ish, xivchin, muhayyo* so`zlarining ma`nosi so`raladi. Javoblar to`ldiriladi, umumlashtiriladi.

Ertak matni bilan ishslash jarayonida unda qo`llangan badiiy vositalar: jonlantirish, metafora, mubolag`alar ustida ishslash ham muhim ahamiyat kasb etadi.

Yuqoridagi barcha fikrlarni hisobga olganda, **ertakni o`rganish darslarining qurilishi quyidagicha bo`lishi mumkin:**

1. *Ertak bilan tanishtirish:*

- a) o`quvchilarni ertakni idrok etishga tayyorlash;
- b) o`qituvchining ertakni ifodali o`qishi, yod aytib berishi va hok.

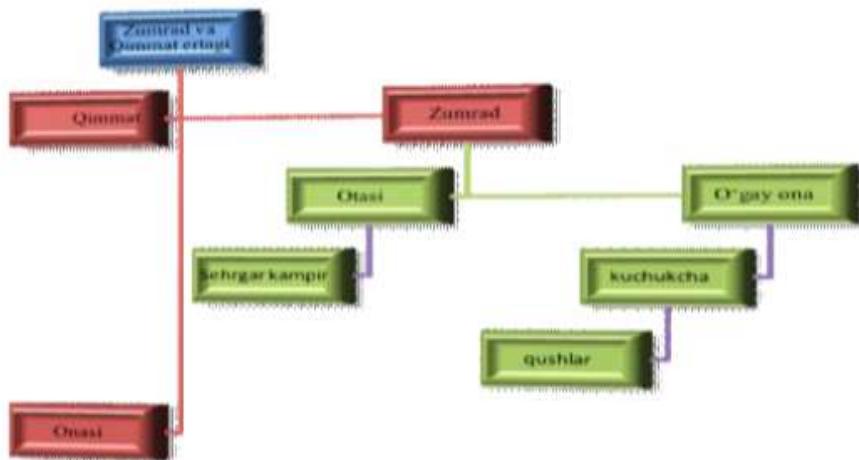
2. *Ertakni o`quvchilar qay darajada idrok etganliklarini aniqlash maqsadida qisqacha suhbat o`tkazish;*

3. *Ertakni qismlargacha bo`lib o`qish va tahlil qilish; undagi ayrim tasviriy vositalar, ma`nodosh so`zlarni topish, lug`at ishi (ayrim so`zlar ma`nosini tushuntirish);*

4. *Ertakni aytib berishga tayyorlanish (ichda o`qish);*

1-topshiriq: "Tarmoqlash" metodidan foydalilaniladi.

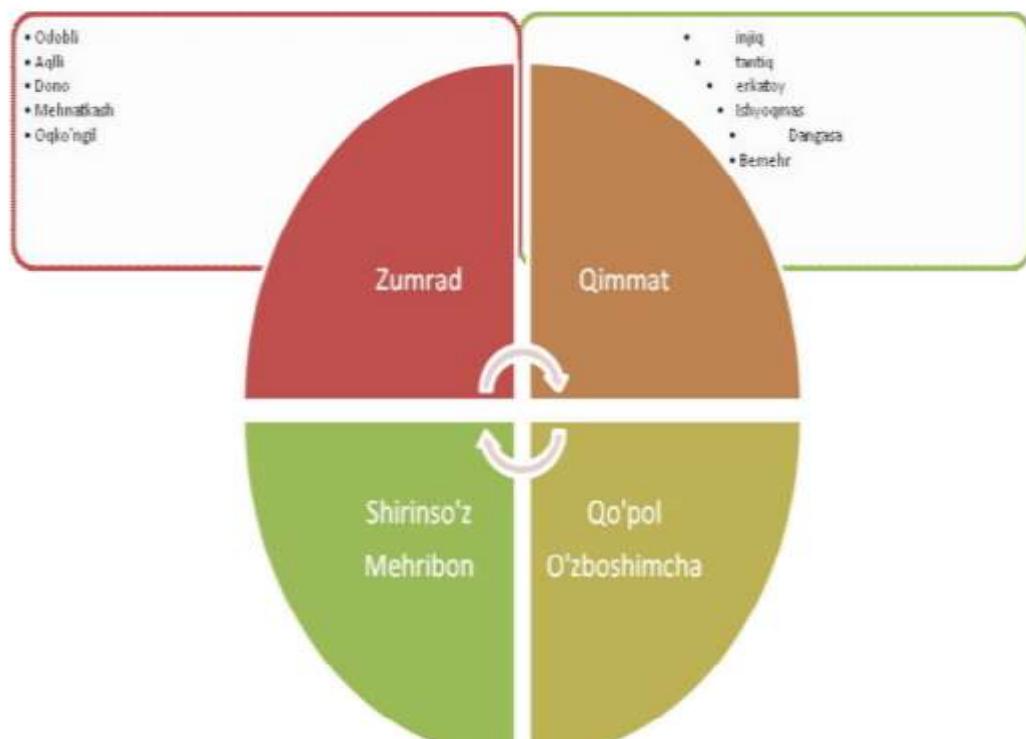
1-4 sinf o`qish kitobidagi ertaklar bo`yicha quyidagich qiziqarli daqiqalarni tashkillash mumkin. O`quvchilarga varoqlar tarqatiladi. Ularga o`zlar yoqtirgan ertak nomi va uning qahramonlarining nomlarini yozish topshiriladi



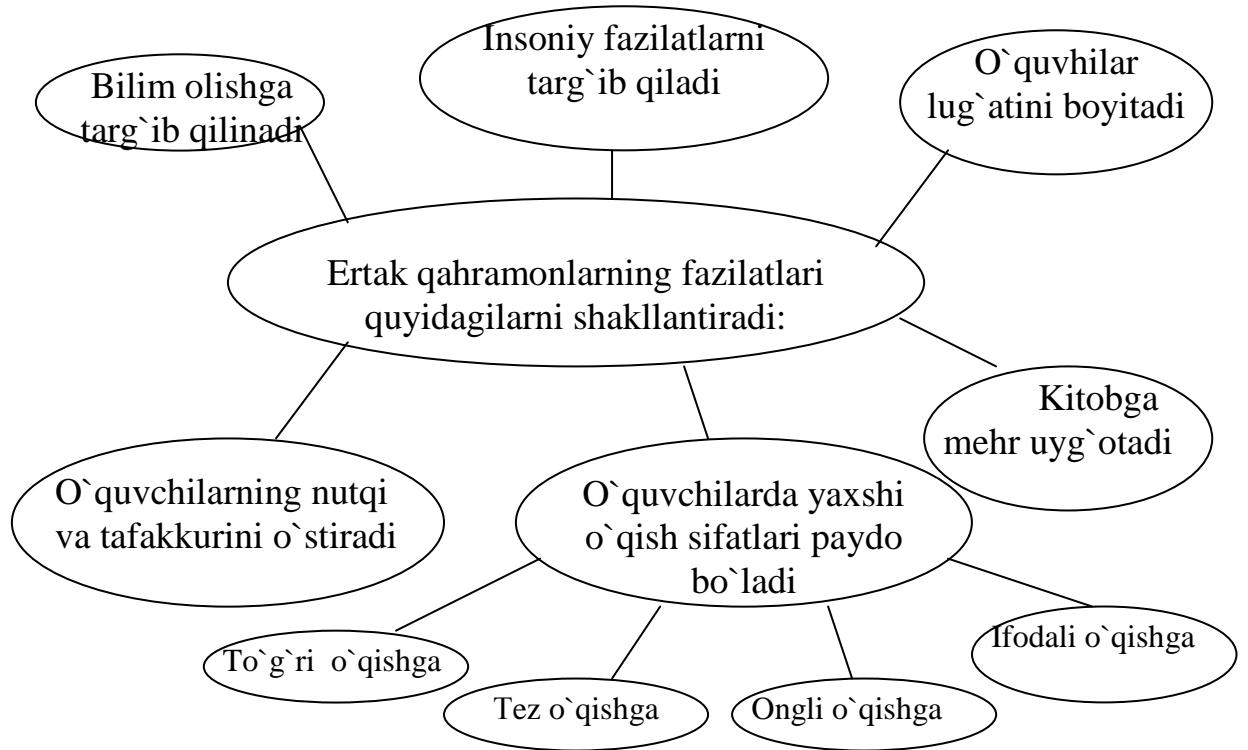
2-topshiriq.

1-4 sinflarda ertak qahramonining ijobiy va salbiy fazilatlarini: "T" sxemasi asosida yozishadi

"T" sxemasi asosida yozishadi



Dars so`ngida o`quvchilar fikri umumlashtirilib, o`quvchilar rag`batlantiriladi.



2.3. Sinov –tajriba ishlar.

Men amaliyot davrida “O`qish kitobi”dagi ertaklarni birma-bir o`rganib chiqib ma`lum bir ertaklar haqida umumy tavsif berildi.

T.G`afforova, E.Shodmonov mualliflaridagi 1-sinf “O`qish kitobi”dagi darsligidagi har bir ertak o`quvchilarda ma`lum bir insoniy fazilatlarni vujudga



keltirishga ko`maklashadi. Masalan,

Xuddi shu kabi fazilatlar 2-3-4-sinf “O`qish kitobi” dagi xalq eraklarida ham aks ettirilgan. Ushbu kitoblardagi o`zbek xalq ertaklarni maqsadini va ertaklardan qanday xulosa chiqarish kerakligini yoritdim.

1-sinf O`qish darsligi (2016)

Sher va sichqon

Ertak qahramonlari: sher, sichqon

Hayvonlar haqidagi ertaklar turiga kiradi. Bu ertakning mazmunidan

“Yaxshining yaxshiligi tegar bor yerda,

Yomomnning yomonligi tegar har yerda”

kabi hikmatli gapni keltirish mumkin. Sher hayvonini har doim ham yovuz hayvon deb emas, balki, rahmdil hayvon desak ham bo`ladi. Sichqon esa yaxshilk qilganga yaxshilik bilan javob qaytardi.

Xulosa.yaxshilik qilsang, senga ham bir kun albatta qaytadi.

Maymun va najor

Ertak qahramonlari: Najor va maymun

Bu ertagimizning asosiy mazmunida, maymun o`ziga aloqador bo`lmagan va qo`lidan kelmaydigan ishga chirangani uchun uning dumi yog`ochning oralig`iga qisilib qoladi. Agar o`sha ponaga tegmaganda dumi uzilib tushmas, joni ham og`rimas va hammaga kulgi ham bo`lmas edi.

Xulosa shuki, qo`lingdan kelmagan ishga chiranma yoki, chumchuq so`ysa ham qassob so`ysin.

Rostgo`y bola

Ertak qahramonlari: Podshoh, vaziri, bola

Ertakning qisqacha mazmuni. Podshohning farzandi bo`lmagani uchun vazirining maslahati bilan yurtidagi aholisining barcha bolalariga gul urug`ini tarqattiradi. Kimning guli chiroyli bo`lib o`sса, o`shani o`g`il qilib olishini aytadi. Vaqtlar o`tib podshoh shahar aylanib, gul o`stirganlarning oldiga birma- bir boradi. Shularning birida gulsiz tuvakni ushlab turgan bolaga ko`zi tushib, undan guli nima uchun o`smaganini so`raydi, bolakay o`stirolmaganini aytadi. Podshoh mana shu bolani o`g`il qilib olishga qaror qiladi, chunki u tarqatgan gul urug`lari qaynattirilgan edi.

Xulosa shuki, har qanday vaziyatda ham doimo rost so`zlash lozim, ayniqsa o`zidan kattalarga. Rost gapirgan insonning esa ishi doimo oldiga yurishadi.

Ochko`z sichqon

Ertak qahramonlari: sichqonva uning sheriklari

Ertakning qisqacha mazmuni: Bir sichqon bug`doy xirmonini ko`rib qolib, inidan xirmonga teshik ochadi. Buni boshqa sichqonlar ham ko`rib, bug`doy donini tashiy boshlashadi. Buni ko`rgan sichqon ochko`zlik qilib teshikni kattaroq ochgani uchun donlar sichqonni bosib qoladi, uning ovozini hech kim eshitmaydi.

Xulosa: do`stlari va yaqinlari bilan baham ko`rilgan taom mazali bo`ladi. Insonni uning nafsi buzadi.

Shunday ekan: Ochko`zlik yomon odat,
 Keltirar u falokat

Aqli bog`bon

Ertak qahramonlari: bog`bon, uning uch o`g`li.

Qisqacha mazmuni: bog`bonning uch o`g`li bo`lib ular ishyoqmas, dangasa edilar. Ota vafotidan oldin farzandlarini chaqirib, bog`da bir yerining tagiga oltin ko`mganini aytadi. Ota vafot etgach o`g`illi yerdan oltinni izlay boshlashadi. Yerni u yog`idan bu yog`iga qaziyverishadi lekin oltin chiqmaydi. Ammo o`sha yili bog`dagi barcha uzumlarning hosili bir ko`za oltindan ham ko`p bo`libdi. Shunda o`gillari boylik yerda emas, mehnatdaligini tushunib yetadilar.

Xulosa: Kimki mehnat qilsa, rohatini ham ko`radi. Aql - boylik kalitidir.

Buloq va daraxt

Ertak qahramonlari: buloq, daraxt

Qisqacha mazmuni: bir zamonalarda buloq va daraxt bo`lib, daraxt shu buloq orqali suv ichar ekan. Nihol shu suv ichib, sarvqomat bo`lib yetishadi. Yo`lda suv ichishga to`xtaganlar daraxtning soya-salqinida dam olib ketarkanlar, bundan dimog`i ko`tarilib, buloqqa men senga soya solmaganimda yoningda yoningda kim ham to`xtardi deb manmansirabdi. buloqning dili og`irib, o`z oqimini o`zgartiribdi. Daraxtga esa suv kelmay qolib ahvoli yomonlashib quriy boshlabdi. Shunda o`zini yashnatib turgan shu buloqligini tushunibdi.

Xulosa shuki, tiriklikning kuchi ahillikdaligini, bor narsani o`z vaqtida qadrash kerak ekanlida, hech qachon do`stlarni dilini og`ritmaslik yoritib berilgan.

Hakka va uning bolalari

Erak qahramonlari: hakka, bolalari

Qisqacha mazmuni. Hakkaning bolalari katta bo`lib qolgani uchun o`z donlarini o`zi topib yeyishlarini aytibdi. Hakka bolalari o`zlari xavfsiragan savollarini beradilar. Ularning savollarini eshitgan ona hakka shuncha narsaga aqllaring yetgan ekan, dushmanidan o`zlarining bemalol himoya qila olasizlar deb uchib ketadi.

Xulosa: Ona hakka o`z bolalalarini mustaqil yashashga o`rgatadi. Shu orqali ular o`z donlarini mustaqil topa oadilar.

Aql va boylik

Ertak qahramonlari: chol, 4 o`g`li.

Qisqacha mazmuni. Bir cholning 4 o`g`li bo`lib, oralaridan bir I oila boshlig`i bo`lishini aytadi. Kim aqli va davlatmand bo`lsa, o`zini ko`rsatsin deydi. Katta o`g`li zumrad ko`zli oltin uzugini, ikkinchi o`g`li esa zarbof chophonini ko`rsatadi. Kenja o`g`li esa o`zining mehnatkash qo`li, botir yuragi aqli boschi borligini aytadi. Chol bu gaplarni eshitib, bor davlatini shu kenja o`g`liga qoldiradi va oila boshlig`i etib tayinlaydi.

Xulosa. Otasining boyligiga ko`zi uchgan akalari haqiqiy boylikni bir- biridan ajrata olmadilar. Kenja o`g`li esa aqliligi, mehnatkashliligi tufayli otasining ko`ngliday javobni aytadi. Shuning uchun, dono xalqimiz aytadiki, aql yoshda emas boshda deb.

T. G'AFFOROVA, SH. NURULLAYEVA,
Z. MIRZAHAKIMOVA

O'QISH KITABI

Umumi o'rta ta'lif maktablarining
2-sinfi uchun darslik

O'zbekiston Respublikasi
Xalq ta'lifi vazirligi tasdiqlagan



-ISHAQ- NASHRIYOT-MATRAF
AKSIYADORLAR KOMPANIYASI
BOSH TAHMIRIMI

2-sinf O`qish darsligidagi O`zbek xalq ertaklar tahlili (2016)

Tanisihatlik – tuman boylik

Ertak qahramonlari: qashshoq yigit, donishmand chol

Ertakdan ko`zlangangan maqsad: inson o`zidagi bor xislatlarni qadrlay olish. Inson yaxshi yashashi uchun mehnat qilish kerakligi yoritilgan.

Xulosa. Mehnat qilsang yasharsan,
Katta-katta osharsan.

Har bir inson o`z mehnati orqali pul topsa, mehnating qadriga yetadi. Tana a`zolarimiz esa hech qanday pulga alishib bo`lmasligi kerakligi aytilgan.

Kenja o`g`il

Ertak qahramonlari: donishmand chol, kelin 3 o`g`il (to`ng`ich, o`rtancha, kenja)

Ertakdan ko`zlangan maqsad: har bir inson hayoti davomida faqat boylik to`plamay balki, haqiqiy boylik bo`lmish do`s- u birodar orttirmoq zarurligi nazarda tutilgan. O`quvchilarga do`sottirish, har doim boshga kulfat tushganda do`sott yordam berishi yoritilgan.

Xulosa. Ota- onaning gaplariga doimo qulq solish va bir kattaning bir kichikning gaplarini tinglash zarurdir. Do`sott bo`lsa, bog`ing chamanadir deb xalqimiz bekorga aytmagan.

Eng yaxshi sovg`a

Ertak qahramonlari: savdogar, uning uch qizlari.

Ertakdan ko`zlangan maqsad: ota- onaning sog`ligiga doimo e`tiborli bo`lish, ularni ehtiyyot qilish.

Xulosa. Har qanday marvarid, gavhar-u qimmatbaho shoyilardan ham ota- onaning sog`ligi eng qimmatli boylikligini faqatgina kenja qizi tushunar edi. Shunday ekan, Birni bersang otangga, mingni olasan bolangdan.

Minora va laylak

Ertak qahramonlari: laylak, minora

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarga yaxshi niyat orqali ezgulikka chorlash, ularning o`ziga bo`lgan ishonchini orttirish. Har qanday vaziyatda ham chiroyli muomala qilish.

Xulosa. Laylak – azaldan baraka belgisi bo`lgani uchun e`zozalashadi. Minoralar esa bizning qadimiy yodgorliklarimiz, obidalarimiz. Ular orqali o`z madaniyatimizni ko`ramiz.

Ikki o`rtoq

Eratq qahramonlari: mergan, ikki o`rtoq

Ertak qahramonlarining biri mergan – saxiy to`g`riso`z inson, ikki o`rtoq esa hiylakor faqat o`z nafsimi o`ylaydigan inson

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarga do`st tanlashda adashmaslik, turli hiylalarga aldanmaslik kerak.

Xulosa. Hayotda har doim ham duch kelgan insonlarga ishonavermaslik kerak. Ular bir kun pand berib qo`yishlari mumkin.

Tabiatning ne'mati ko`p

Ertak qahramonlari: eshak va chumchuq

Ertakdan ko`zlangan maqsad: tabiat ne'matlarining bariga shukur qilish, uni asrash kerak.

Xulosa. Aqliga hurmat – aqlsizga kaltak kabi maqoldan kelib chiqib, doimo aqliga ko`ra ish tutish, o`ynab gapirsang ham o`ylab gapirish kerakligi yoritilgan.

M. UMAROVA, X. HAMROQULOVA,
R. TOJIBOYEVA

O'QISH KITABI

Umumiy o'rta talim maktablarining
3-sinti uchun darslik

O'zbekiston Respublikasi Xalq urumi
vazifasi taʼsilotiga



3 –sinf O`qish darsligidagi O`zbek xalq ertaklar

tahlili

(2012)

Botir mergan va chaqimchi

Ertak qahramonlari: botir mergan, chaqimchi, podsho

Ertakdan ko`zlangan maqsad: hech qachon chaqimchilik qilmaslik, doimo haq gapni, haqiqatni gapirish

Botir mergan – insonlarning tayanchi xalq g`amini yeyuvchi mehribon inson

Chaqimchi – hech kimga do`st bo`lolmaydigan ig`vogar, birovlarning gapini boshqaga tashiydigan, shu bilan huzur topadigan inson.

Xulosa. Birovlarga yomonlik qilmaslik, boshinga qilich kelsa ham rost so`zla.

Halollik

Ertak qahramonlari: dehqon, kambag`al do`sti, donishmand

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarni doimo halollikka chaqirish.

Xulosa. har qanday oltin do`slikdan ustun emas. Birovning narsasini olayotgand doimo roziligini so`rash.

Halol mehnat qilganing, qand-u asal totganing kabi maqolni keltirishimiz mumkin.



4 –sinif O`qish darsligidagi O`zbek xalq ertaklar tahlili (2012) Davlat

Ertak qahramonlari: dehqon, kelin, davlat

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarga oilani tinchligi undagi mehr-oqibat hech qachon yo`qolmaslik, oila birdmligi ko`zda tutilgan.

Xulosa shuki, insonlar oilasidagi davlat, baxt birdamlikda ekan. Doimo halol mehnat qilgan insonning uyidan esa hech qachon davlat ketmaydi.

Ilm afzal

Ertak qahramonlari: chol, qizi, sakkiz o`g`li

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarni doimo ilm olishga o`rgatish, ilmli odam hecha qachon hor bo`lmasligi ko`zda tutilgan.

Xulosa shuki, har qanday boylik, ilm orqali peshona teri mehnati bilan topilsa, uning mazasi shirin bo`ladi. Davlat-u boylikni ishlatsa tugaydi. Aqlni ishlatsa esa ko`payaveradi.

Ochko`z boy

Ertak qahramonlari: chol, kampir, boy, o`rdak

Ertakdan ko`zlangan maqsad: yengil yo`l bilan boylik orttirmaslik, xasadgo`y bo`lmaslik haqida

Xulosa. boylikka ruju qo`ymaslik, birovning haqqiga ruju qo`ymaslik, birovning haqqiga hiyonat qilsa oxiri yaxshilk bilan tuga hiyonat qilsa oxiri yaxshilk bilan tugamasligigamasligi yoritilgan.

Hiylagarning jazosi

Ertak qahramonlari: sodda kishi, hiylagar, hiylagarning otasi, qozi

Ertakdan ko`zlangan maqsad: birovning haqqiga xiyonat qilmaslik, o`zlashtirmaslik, do`stiga xiyonat qilganning jazosi ko`rsatib berilgan.

Xulosa. Tilla orqali o`z do`stdidan va qadrli insoni bo`lmish otasidan ajralib qolgan hiylagar o`z -o`ziga jazo topdi. Yolg`onchilk, yomon oqibatlarga olib kelishi, do`stiga xiyonati bir kunmas bir kun ochilishi yoritib berilgan.

Hunarsiz kishi o`limga yaqin

Ertak qahramonlari: o`tinching qizi, podshoh, kabobchi, vazir

Ertakdan ko`zlangan maqsad: o`quvchilarni kasb- hunarga ttuu o`rgatish. Har qanday hunar orqali inson o`sishi kerakligi nazarda tutilgan.

Xulosa. yigit kishiga yetmish hunar oz deganlaridek har bir hunar og`ir kuningda qiynganganingda yordam berishi mumkin. Shunday ekan, hunarli kishi xor bo`lmas, uni hech kim tortib ololmasligi, hunari bor inson har yerda eng kerakli insonga aylanishi ochib berilgan.

Ziyrak uch yigit

Ertak qahramonlari: Ibrohim, Ismoil, Umar, hokim, o`rta yoshli kishi

Ertakdan ko`zlangan maqsad: har qanday vaziytda ham doimo rost so`zlash

Xulosa. o`quvchilarni ziyraklikka, sezgirlikka odobli bo`lishga, o`zidan kattalarga va tengqurlariga hurmatda bo`lishga chaqiradi.

Yuqoridagilardan ko`rinadiki, har bir sinfdagi ertaklar o`quvchilar dunyoqarashiga mos keladi. 3-sinfda “Halollik” nomli o`zbek xalq ertagi o`tiladi. Mazkur darsning maqsadi:o`quvchilarni halollik mavzusi bilan tanishtirish, u haqida tushuncha berish, o`quvchilarni doimo halollikka chaqirish, do`stlik, mehnatsevarlik g`oyalalarini singdirish,o`quvchilarning nutqini o`stirish, ertakni ifodali o`qishga o`rgatish. Lug`at boyligini oshirish, fikrlash doirasini kengaytirish, rasm asosida hikoyalash malakalarini rivojlantirish darsning maqsadini tashkil qiladi. O`quvchilardan halollik haqidagi tushunchalarni so`rash. So`nggi marta kimga yaxshilik qilganlarini tinglash. Halollik va nohalollikni o`quvchilarning

o`zлari aytgan fikrlari orqali farqlashni o`rgatish vositasida dars o`tiladi. So`ng matn o`qlib, matn ustida ishlanadi.



Halollik

(*O`zbek xalq ertagi*)

O`tgan zamonda bir dehqon bo`lgan ekan. Uning kambag`al oshnasi bor ekan. Kunlardan bir kuni u dehqondan bir tanob yerini sotishni iltimos qilibdi. Dehqon yerning bir chekkasini kambag`al oshnasiga sotibdi.

Yerni olgan odam bir qalin og`aynisidan qo`shto`ho`kiz olib kelib, yer haydayotganida, omochning tishi bir nimaga tegibdi. Dehqon parvo qilmay hayday beribdi. Qaytib o`sha yerga kelganida omochning tishi yana haligi narsaga urilibdi. Kambag`al dehqon: „Ilgari bu yerda daraxt bo`lgan, uning to`nkasi qolib ketgan, shekilli“, deb o`ylabdi.

U ketmon olib kelib, omoch tishiga qadalgan narsani kovlay boshlabdi. Nihoyat, u yerdan xumcha chiqibdi. Uni ochib qarasa, ichi to`la tilla emish. Dehqon yerning qolgan qismini ham haydab, urug` sepibdi. So`ng ho`kizlarni egasiga topshiribdi. Xumchadagi tillani ko`tarib, to`g`ri yer sotgan dehqon oshnasining uyiga boribdi. U oshnasiga:

— Sizdan olgan yerimni haydayotgan edim, mana shu xumchani topib oldim, ichidan tilla chiqdi. Uni o`zingizga olib keldim, — debdi.

Dehqon kambag`alga:

— Men sizga yerni sotganman. Demak, u yerda nimaiki bo`lsa, sizniki bo`ladi. Men yer tagida nima

borligini bilmaganman. Sizga xudo beribdi. Bola-chaqangiz bilan maza qilib yashang, – deb xumchani olmabdi.

Kambag'al dehqon esa: „Bu boshqa kishining noni. Uni olsam, o'g'ri, jinoyatchi bo'lib qolaman“, deb o'ylab, xumchani yana boy dehqonga uzatibdi. Ikkalasi hech kelisha olmabdi.

Nihoyat, bir donishmandning oldiga boradigan, undan so'rab, bu ishni hal qiladigan bo'lishibdi ...

Donishmand „Qishloqdag'i yetim-yesir va beva-bechoralarga bo'lib beringlar“, deb maslahat beribdi.

Bunga dehqon ham, kambag'al ham rozi bo'libdi.

Shunday qilib, ular tillani qishloqdag'i beva-bechoralarga, kambag'al, yetim-yesirlarga tarqatishibdi.

Kambag'al dehqon esa o'z mehnati bilan halol kun ko'rib, murod-u maqsadiga yetibdi.

Ertakni o`qib mazmunini o`quvchilarga so`zlab berish, ichidan o`quvchilarga tushunarsiz bo`lgan so`zlarni aytib berish.O`quvchilarga ertakni boshqa nom bilan atashga, qayta so`zlashga o`rgatish mumkin.

Mustahkamlash qismida esa lug`at ishi o`tkaziladi. Daftarga ertak xulosasi yoziladi. **Uyga vazifa qilib**, ertakni o`qib mazmunini qayta hikoyalashni o`rganib kelish topshirig`i beriladi.

XULOSA VA TAVSIYALAR

“O`zbek xalq ertaklari qahramonlarining antroposentrik tahlili” deb nomlangan bitiruv malakaviy ishda antroposentrik tahlil - ertak markazida inson omili, insoniy xislatlar va tuyg`ularni tahlil qilish sanaladi.

O`zbek xalq ertaklari qahramonlarini antroposentrik tahlil qilganda, ularning insonga xos jihatlarini o`rganish nazarda tutiladi. Chunki, ertaklarda tasvir etilgan odamlardan yoki hayvonlardan ba`zilarining taqdiri bizni quvontirsa, ba`zilari achintiradi, boshqa birovleri esa kulgu qo`zg`otadi. Ertaklar professional ijrochilikka asoslangan. O`tmishda ertaklar yilning ma'lum davrida, belgilangan paytda ijrochilik salohiyatiga ega bo`lgan yoshi ulug`, dono, hurmatli va e'tiborli kishilar tomonidan aytilgan. Ertak aytuvchilarni qadimda «ertakchi», «matalchi» deb atashgan. Odatda, bunday professional ijrochilar ertakchi deb yuritiladi. Xalq ertak aytmoqqa jiddiy qaragan. Epik turning doston, ertak, naql singari janrlariga oid folklor asarlari muayyan epik xotira, epik bilim va ijrochilik salohiyatiga, ya`ni maxsus tayyorgarlikka ega bo`lgan professional ijrochilar tomonidan aytildi. Rivoyat va afsonalar esa keng xalq ommasi tomonidan ijro etiladi. Professional aytuvchiga ega bo`lmaslik afsona janrining o`ziga xos xususiyatlardan biri ekanligini qayd qilgan K.Imomov «afsonani faqat professional ertakchi yoki dostonchi aytishi shart emas, balki eshitgan, bilgan shaxs xohlagan formada hikoya qila oladi», - deb yozgan edi⁴². Folklorshunos U.Jumanazarov «professional aytuvchilarga ega bo`lmaslik, keng ommaviy ijro xarakteriga ega bo`lish xususiyati afsona va rivoyat janrlarining muhim belgisi ekanligini qayd qiladi⁴³.

Folklorshunos M.Jo`raev esa afsona, rivoyat va og`zaki hikoya janrlariga oid matnlarni aytuvchi kishilarning folklor asarlarini ommalashtiruvchi professional ijrochilikka daxli yo`qligini qayd qilar ekan, quyidagi muhim xulosani bayon qiladi: «Ertak, latifa yoki naql ijrochisi o`rni kelganda afsona yoki rivoyatlarni ham hikoya qilaveradi. Ammo ma'rifiy nasr janrlariga (mif, afsona, rivoyat, og`zaki

⁴² Imomov K. O`zbek xalq prozasi. –T.: Fan, 1991. -B. 67.

⁴³ Jumanazarov U. Tarixiy voqyelik va o`zbek folklori. –T.: Fan, 1991. – B.174.

hikoya - U.S.) mansub asarlarni aytuvchi har qanday odam xalq ertaklarini professional ertakchi darajasida maromiga yetkazib aytolmaydi»⁴⁴.

Shu haqdagi nuqtayi nazarini «Ertak ermak emas, ertakchi og`ziga kelganini demas» maqolida ifodalagan. Ertak ertakchi tomonidan yo bir kishiga, yo butun bir jamoaga qarata aytildi. Bunda aytish mohiyatan ijroga teng. Ertak, umuman folklor namunalarini aytish jarayonlari ham juda qiziq va o`ziga xos. Folklorshunos olimlar B. Karimov, H. Zarifov, M. Afzalov, M. Alaviya, Z. Husainovalarning ma`lumot berishicha, og`zaki ijod asarlarini ijro etishda ijrochilar qat`iy odatlarga amal qilganlar. Xususan, ertak aytuvchilar tinglovchilari yig`ilganidan so`ng o`z oldiga suv, kul, tuproq, isiriq, supurgi, taroq, cho`p va boshqalarni ma`lum tartibda qo`yib ertak aytishni boshlaganlar. Biz bu o`rinda doston, ertak janrlariga mansub asarlarning nasriy va nazmiy shakllarini, asar boshlanmasidagi an`anaviy o`rirlarni nazarda tutamiz. Adabiyotshunoslikda obraz yaratish, konflikt badiiy tasvir vositalari kabi tushunchalar etakchi xususiyatlar sanaladi. Xalq qo`shiqlaridan tortib dostonlargacha, maqollardan tortib ertaklargacha obraz yaratish, voqeani bayon qilish, badiiy tasvir vositalaridan foydalanish kabilar o`ziga xos ko`rinishlarga egadir. Aytaylik, ertakchi tinglovchilar diqqatini qozonmoq uchun ertak mazmuniga mos ruhiy holatlarga kiradi, ertak sirli olamini ta'minlash uchun ovoz jilosiga, yuz va gavda harakatlariga (mimika va pantomimikaga) alohida e'tibor beradi, ertakni baqirib-chaqirib aytmaydi, balki goh shivirlab, goh ovozini ko`tarib, ko`zlarini har xil holatga solib, yumshoqlik bilan samimiyl hikoya qiladi. Hayvonlarga xos ovozlarni taqlid qilsa, mifologik obrazlar ovozi vahmkor ohangda bo`lishini ta`minlaydi. Shu taxlitda butun bir ertakni bir o`zi ijro etadi, asardagi ruhiy olamni o`z kechinmalari bilan to`ldiradi va hayajonbaxshligini ta`minlaydi. Shu ijro xususiyatiga ko`ra ertak ijrochiligi xalq

yakka aktyor teatrini eslatsa-da, aslida har qanday dekoratsiyalardan va boshqa sahnaviy atributlardan xoliligi bilan undan farq qiladi.

⁴⁴ Jo`raev M. O`zbek xalq nasri janrlarini tasnif qilish mezonlari // O`zbek tili va adabiyoti, 1996, №5.-B.32.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO`YXATI

1. Sh. M. Mirziyoyev. Tanqidiy tahlil, qat`iy intizom va shaxsiy javobgarlik har bir rahbar faoliyatining kundalik qoidasi bo`lishi kerak. – T.: O`zbekiston. 2017.
2. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “O`zbekiston Respublikasini yanada rivojlantirish bo`yicha Harakatlar strategiyasi to`g`risida”gi Farmoni //2017 yil 7 fevral.
3. O`zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning “Oliy ta`lim tizimini yanada rivojlantirish chora-tadbirlari to`g`risida”gi PQ-2909-sonli Qarori //2017 yil 20 aprel.
4. Karimov I.A. O`zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. – T.:O`zbekiston. 2011. - 440 b.
5. Karimov I.A. Yuksak ma`naviyat yengilmas kuch .-T.: O`zbekiston. 2008 yil.
6. Karimov I.A. Barkamol avlod O`zbekiston taraqqiyotining poydevori. – T.:Sharq.1997. 64 b.
7. Karimov I.A. Barkamol avlod – O`zbekiston taraqqiyotining poydevori . T.: “Sharq” 1998 y -64 b.
8. A.Avloniy. «Turkiy guliston yohud axloq» T. O`qituvchi. 1999 y.
9. Umarova M, Sh.Hakimova. O`qish darslari (3-sinf uchun). –T.: Cho`lpon, 2016. – 126 b.
- 10.Umarova M., Sh.Hakimova. O`qish kitobi (3-sinf uchun darslik). – T.: Cho`lpon, 2016. – 240 b.
11. Davlat ta`lim standarti. –T.: Yangiyo`l poligraf service, 2017. – 42-46 b.
- 12.Uzviylashtirilgan o`quv dasturi. –T.: Yangiyo`l poligraf service, 2012. – 46-68 b.G`afforova T., G`ulomova X. 1-sinfda o`qish darslari. –T.: Sharq, 2016. – 126 b.
- 13.Kaykovus. Qobusnom. -T.: Meros 1992 y.
- 14.Pedagogika. Mavlonova R. Taxriri ostida. T. O`qituvchi. 2002 y.
- 15.To`raeva O «Oilada bola tarbiyasi» T. O`qituvchi 1995 y.

- 16.Matchonov S. va boshq. O`qish kitobi (4-sinf uchun darslik). –T.: Yangiyo`l poligraf servis, 2016. – 266 b.
17. Maxsudova M. Umumiyl psixologiya. (ma’ruzalar matni) N. 2002.
- 18.Maxsudova M. Oilaviy munosabatlar psixologiyasi. (uslubiy qo`llanma) N.2003.
- 19.Maxsudova M. Kurbonova Z. Umumiyl psixologiya. N. (muammoli ma’ruzalar matni). 2004.
- 20.Maxsudova M. Muloqot psixologiyasi. (muammoli ma’ruzalar matni). N. 2004.
- 21.Munavvarov A.Q. «Oila pedagogikasi» T.o`qituvchi. 1998 yil.
- 22.Inomova M.O. «Oilada bolalarning ma’naviy ahloqiy tarbiyasi» T. 1999 yil.
- 23.Inomova M.O. «Oilada bolalarni ma`naviy ahloqiy tarbiyalashda milliy qadryatlar» T.fan. 1995 yil.
- 24.Yuldasheva D. Bolalar folklorida zoonimlar. filol. fanlari nomz. ...diss. avtoref. -T.2007
25. Yuldasheva D. Kichik yoshdagি bolalar nutqini rivojlantirish-Fang`ona. 2006
- 26.Sulton I. Adabiyot nazariyasi.–Toshkent: Adabiyot va san`at, 2000.
- 27.Sayidrahimova N. Maktabgacha yoshdagи o`zbek bolalar nutqining lingvistik xususiyatlari. filol. fanlari nomz. ...diss. avtoref. – t., 2004.6-8.
28. Karimova V. Ijtimoiy psixologiya va ijtimoiy amaliyat. T. 1999.
- 29.Karimova V. Akramova F. Psixologiya. T. 2000.
- 30.Karimova V. Psixologiya. (o`quv qo`llanma).T. 2002. 150.
31. O`qish kitobi (4-sinf uchun darslik). –T.: Yangiyo`l poligraf servis, 2009. – 266 b.
- 32.O`zbekiston Respublikasining “Bola xuquqlari kafolatlari to`g`risida”gi qonun T. O`zbekiston. 2004 y.
- 33.O`zbek maktablarida ona tili ta`limi Konsepsiysi // “Til va adabiyot ta`limi” jurnali. 1994. 1-2-qo`shma sonlar.

- 34.O`zbek tilining imlo lug`ati. Tuzuvchilar: Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev. – T.: O`qituvchi, 1995. -288 b.
- 35.O`zbekiston Respublikasining “Bola xuquqlari kafolatlari to`g`risida”gi qonun T. O`zbekiston. 2004 y.
- 36.O`zbek maktablarida ona tili ta`limi Konsepsiysi // “Til va adabiyot ta`limi” jurnalı. 1994. 1-2-qo`shma sonlar.
- 37.O`zbek tilining imlo lug`ati. Tuzuvchilar: Sh.Rahmatullayev, A.Hojiyev. – T.: O`qituvchi, 1995. -288 b.
- 38.Qosimova Q. “2-sinflarda ona tili darslari”, T. “O`qituvchi”, 1998 yil.
- 39.Qodirov U.Z., Abdumajidov A.A., Askaryants V.P. Bolalar fiziologiyasi. – T.:Abu Ali Ibn Sino, 1999. –B.195-197.
- 40.G`afforova T., Shodmonov E., Eshturdiyeva G. O`qish kitobi (1-sinf uchun darslik). – T.: Sharq, 2009. – 127 b.
- 41.G`afforova T., Qurbonov A., Godfri E. Ta`limning ilg`or texnologiyalari. - Qarshi, Nasaf, 2003. -112 b.
- 42.G`ulomov A., Ne`matov H. Ona tili ta`limi mazmuni.
–T.: O`qituvchi, 1995. –125 b.
- Internet saytlari:
43. www.tdpu.uz www.edu.uz www.nadlib.uz (A.Navoiy nomidagi O`z.MK)www.rtm.uz
44. www.pedagog.uz www.Ziyonet.uz